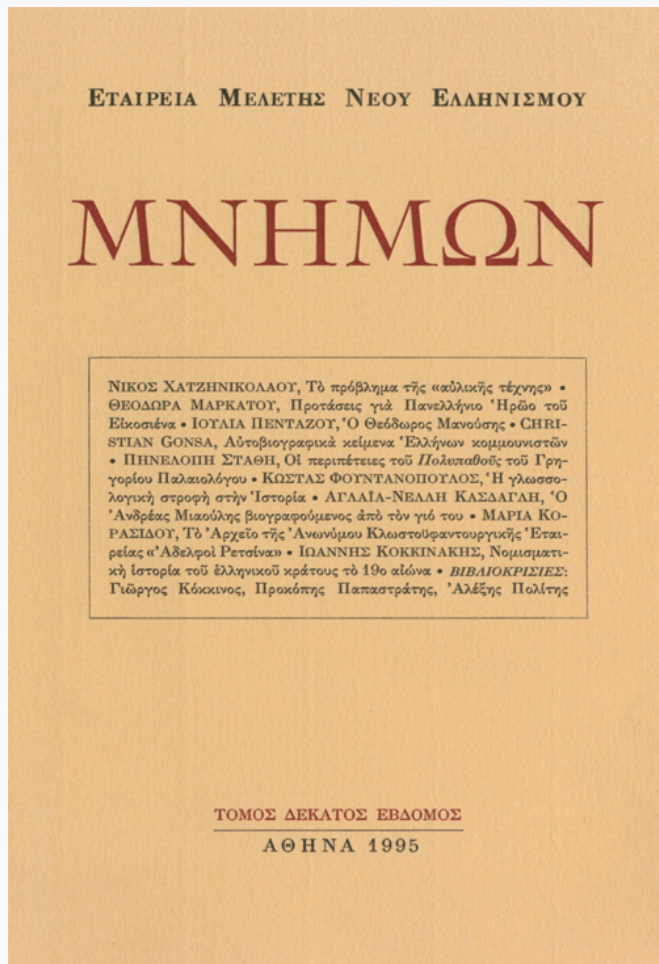

Μνήμων

Τόμ. 16 (1994)

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΠΕΛΑΤΕΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ. ΤΡΙΣ ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ

doi: [10.12681/mnimon.567](https://doi.org/10.12681/mnimon.567)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ Χ. (1994). ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΠΕΛΑΤΕΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ. ΤΡΙΣ ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ. *Μνήμων*, 16, 167–197. <https://doi.org/10.12681/mnimon.567>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΟ ΑΡΘΡΟ

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΠΕΛΑΤΕΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ. ΤΡΕΙΣ ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Οι ιστορικοί που ασχολούνται με τον ελληνικό 19ο αιώνα βρίσκονται συχνά αντιμέτωποι με τη δυσαρμονία ανάμεσα στο πραγματολογικό τους υλικό και την κρατούσα άποψη για τη φύση του πολιτικού συστήματος της εποχής. Η άποψη αυτή παρασύρει και την αξιολόγηση της συμβολής των τότε πολιτικών συσσωματώσεων στον εκσυγχρονισμό των κοινωνικών και οικονομικών δομών της χώρας στο πλαίσιο της παγκόσμιας ανάπτυξης του καπιταλισμού. Όταν το πρόβλημα αναφύεται σε μελέτες που δεν έχουν ως αντικείμενο την πολιτική ιστορία, αντιμετωπίζεται σαν ήσσονος σημασίας περιπλοκή και η έξοδος από την αντίφαση μεταξύ του πραγματολογικού υλικού και των στερεότυπων της πολιτικής ιστορίας επιτυγχάνεται με την, προσωρινή έστω, αποδοχή των τελευταίων¹.

Το δίτομο έργο του Gunnar Hering, *Die politischen Parteien in Griechenland, 1821-1936*, Μόναχο 1992, έρχεται να μας προσφέρει μια διέξοδο από παρόμοιες καταστάσεις απορίας, αλλά ταυτόχρονα κάνει αδύνατη την απροβλημάτιστη υιοθέτηση των στερεότυπων της ως τώρα ιστοριογραφίας². Για να φθάσει ο Hering σε αυτό το αποτέλεσμα συγκέντρωσε και ανέλυσε πλούσιο πραγματολογικό υλικό από δευτερογενή βιβλιογραφία, τον τύπο, την Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής και αρχεία πολιτικών (Χ. Τρικούπη, Επ. Δεληγιώργη, Θ. Δηλιγιάννη, Ελ. Βενιζέλου κ.ά.), που φυλάσσονται σε διάφορες συλλογές. Ο συγγραφέας δεν αναφέρεται στο ιστορικό της εκπόνησης της μελέτης του, εκτός από κάποιες ελλιπείς μνείες στον πρόλογο, οι οποίες ενδεχομένως να επέτρεπαν την υπόθεση ότι το ερέθισμα το έδωσε η δικτατορία της 21.4.1967 και ο λόγος των συνταγματαρχών κατά των πολιτικών κομμάτων. Ο όγκος, όμως, του υλικού που επεξεργάστηκε κάνει εμφανές και στον

1. Πρόκειται για παράδειγμα για τη λύση που ακολουθεί τελικά, μετά από ορθές αρχικές επισημάνσεις και αρκετές ταλαντεύσεις, η Χ. Κουλούρη, όταν προσκλύπτει σε ανάλογο πρόβλημα στην εργασία της, *Dimensions idéologiques de l'historicité en Grèce (1834-1914)*, Φραγκφούρτη 1991, σ. 141-6.

2. Ο καινοτόμος χαρακτήρας της προσέγγισης του Hering επισημάνθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα από τον Αντώνη Λιάκο, «Τα κόμματα από το 1821 ως το 1936», εφημ. *Καθημερινή*, 11.2.1993.

πιο ανυποψίαστο ότι το βιβλίο αποτελεί καρπό πολυετούς μόχθου, ότι πρόκειται για έργο δεκαετίας, αν όχι δεκαετιών. Από το υλικό αυτό πολλοί θα ξυλευθούν. Η ευσυνειδησία μάλιστα του συγγραφέα και η λεπτομερής παράθεση των πηγών του μπορούν να διευκολύνουν και τους λαθρουλοτόμους. Σε πολλά ζητήματα η ανάλυση του Hering θα μας καλύπτει για πολύ καιρό. Σε άλλα, που ο συγγραφέας τα σκιαγραφεί πιο αδρά, το βιβλίο του θα αποτελεί την απαραίτητη αφετηρία της προσέγγισής μας. Επιμέρους συμπεράσματα του βιβλίου μπορεί να εγείρουν αντιρρήσεις, αλλά δεν θα είναι εύκολο να τα αντιπαρέλθει κανένας διά της σιωπής, κυρίως όσοι ασχολούνται με την προ του 1909 περίοδο.

Στόχος του Hering είναι «να περιγράψει τη γένεση και τη δημιουργία των κομμάτων και να ερευνήσει τις ιδεολογικές τους θέσεις, τα προγράμματα, τις πρακτικές πολιτικές αποφάσεις τους και τους αδήλωτους στόχους τους, την οργανωτική τους δομή και τις μεθόδους προσεταιρισμού που χρησιμοποίησαν. Στην ανάλυση αυτών των φαινομένων χρησιμοποιεί τις προγραμματικές διακηρύξεις, τα ιδεολογήματα και τις πρακτικές πολιτικές αποφάσεις σε συνάρτηση με τις διαμάχες ανάμεσα στα κόμματα και με τη σχέση αυτών των κομματικών διενέξεων με κοινωνικά προβλήματα και συγκρούσεις» (σ. 47).

Η περιγραφή αυτού του στόχου αποκαλύπτει ότι έχουν προηγηθεί από τη μεριά του συγγραφέα ορισμένες θεωρητικές προεπιλογές. Είναι εμφανές ότι η λειτουργία των πολιτικών κομμάτων θεωρείται δεδομένη, η έρευνα δεν αποσκοπεί στο να επιβεβαιώσει το υπαρκτό των κομμάτων, αλλά τις συνθήκες γένεσής τους και τον τρόπο της δράσης τους. Ο Hering δεν περιορίζει την εφαρμογή του όρου πολιτικό κόμμα σε ό,τι αναφερόταν στα τέλη του 19ου αιώνα ως κόμματα αρχών, πολιτικούς σχηματισμούς με διαφορετικές απόψεις για θεμελιώδη πολιτειακά και κοινωνικά θέματα, του τύπου βασιλεία ή δημοκρατία, σοσιαλισμός ή αστικό σύστημα, κ.τ.λ. Επίσης απορρίπτει τη συνήθη προσέγγιση των ελληνικών πολιτικών σαν απλές ιεραρχίες επάλληλων πελατειακών ζητημάτων. Επιπλέον υποστηρίζει ότι οι κοινωνικοί επιστήμονες, δεχόμενοι ως κύριο χαρακτηριστικό του ελληνικού πολιτικού συστήματος του 19ου αιώνα τις πελατειακές σχέσεις, υποπίπτουν σε θεωρητικά και μεθοδολογικά σφάλματα. Γενικά, η κριτική των προηγούμενων μελετητών αποτελεί μια σημαντική πτυχή του έργου του Hering. Η κριτική διεξάγεται τόσο στην εκτενή εισαγωγή, σελίδες 11 έως 52, όσο και στο κύριο σώμα της εργασίας κάθε φορά που η κρίση του συγγραφέα έρχεται σε αντίθεση με τις γνώμες άλλων, οι οποίες κατά κανόνα συγκροτούν και την κρατούσα άποψη.

Το πρώτο σφάλμα που επισημαίνει αφορά τη χρήση της έννοιας της πελατειακής σχέσης από τους μελετητές του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Υπενθυμίζει ότι η έννοια αυτή είναι δάνειο από την κοινωνική ανθρωπολογία και την εθνολογία, όπου δηλώνει κάποιες, άμεσα αμοιβαίες, προσωπικές, άτυ-

πες, απροσδιόριστες λειτουργικά, ασύμμετρες σχέσεις, ανάμεσα σε δύο πρόσωπα με άνιση κοινωνική και οικονομική εξουσία. Η εφαρμογή αυτής της έννοιας σε πολιτικά συστήματα με ευρεία συμμετοχή, όπως το ελληνικό με την καθολική ψηφοφορία, σημαίνει κατ' αυτόν ότι από τα ουσιώδη γνωρίσματα της πελατειακής σχέσης εγκαταλείπεται ο δυαδικός χαρακτήρας της και παραμένει μόνο η ασυμμετρία από την άνιση κοινωνική και οικονομική ισχύ των συμβαλλομένων προσώπων (σ. 16, 36-37). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το θεωρητικό αυτό πρόβλημα που προκύπτει κατά τη μετάβαση από τη μελέτη μικρών κοινωνιών στην ανάλυση ευρύτερων κοινωνικών συνόλων έχει ήδη επισημανθεί από τους ίδιους τους κοινωνικούς επιστήμονες που μελετούν την πολιτική πελατεία, και το θεωρούν λιγότερο σημαντικό απ' ό,τι ο Hering, παρόλο που οι απαντήσεις που δίνουν αφορούν ατομικές περιπτώσεις και δεν καλύπτουν τη λειτουργία συνολικών συστημάτων³. Σε επίρρωση των επιχειρημάτων του Hering θα μπορούσε, όμως, να έρθει η διαπίστωση, μελετητών της Ισπανικής πολιτικής, ότι η ισχύς των πελατειακών δικτύων εξασθενεί με την εισαγωγή του δικαιώματος της καθολικής ψηφοφορίας και κυρίως με τη χρήση του δικαιώματος αυτού από τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις⁴. Ο ίδιος ο Hering επικαλείται την ελληνική εμπειρία του τέλους του 19ου αιώνα που δείχνει πόσο δύσκολη ήταν για οικονομικούς λόγους η κινητοποίηση των ψηφοφόρων σε μεγάλα αστικά κέντρα. Τα κόμματα, καταλήγει, αποτελούν οριζόντιες μορφές επικοινωνίας που δεν συνάγονται αυτόματα από τις κατακόρυφες πελατειακές σχέσεις. Είναι όμως πιθανό ότι στο θέμα αυτό οι χρήστες της κατηγορίας της πολιτικής πελατείας ως αναλυτικού εργαλείου θα είχαν να αντιτάξουν και άλλα επιχειρήματα.

Μία άλλη ένσταση του συγγραφέα κατά της ανάλυσης της πολιτικής ζωής στην Ελλάδα αποκλειστικά μέσα από το πρίσμα των πελατειακών σχέσεων βασίζεται στο γεγονός ότι το εκλογικό σύστημα δεν ανάγκαζε τον ψηφοφόρο να επιλέξει ανάμεσα στον ενδεχόμενο πάτρωνά του ή τον εκλεκτό του και τους άλλους υποψήφιους, αλλά του επέτρεπε να υπερψηφίσει περισσότερους από έναν υποψήφιους. Τέλος παρατηρεί ότι οι υποστηρικτές της αποτελεσματικότητας των πελατειακών σχέσεων θεωρούν ως κύριο αντικείμενο των συναλλαγών πάτρωνα και πελατών το διορισμό σε δημόσια θέση, ο οποίος πράγματι μπορεί να επηρεάζεται από τέτοιου τύπου σχέσεις ως τις μέρες μας. Οι

3. A. Weingrod, «Patronage Power», στο E. Gellner, J. Waterbury, *Patrons and Clients*, Λονδίνο 1977, σ. 41-51. Αντίθετα ο Χ. Λυριτζής, «Πολιτική και πελατειακό σύστημα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα 1987, σ. 158, θεωρεί φυσική την επέκταση της έννοιας στο πολιτικό επίπεδο «πέρα από το άμεσο πεδίο των δυαδικών-διαπροσωπικών σχέσεων».

4. J. Romero-Maura, «Aciquismo as a political system», στο E. Gellner, J. Waterbury, *ό.π.*, σ. 53-62.

άλλες όμως παροχές συλλογικών αγαθών και κρατικών υπηρεσιών διανέμονται στις σύγχρονες συνταγματικές πολιτείες μέσω νόμων και ειδικών θεσμών, που περιορίζουν τις δυνατότητες άμεσης συναλλαγής πελάτη και πάτρωνα. Στην ψηφοφορία, οι επιλογές των εκλογέων επηρεάζονται και από εκτιμήσεις σχετικά με τη φορολογία, τα δημόσια έργα, την εκπαίδευση, τη διοίκηση, τις πολιτικές ελευθερίες κ.λ.π., για τα οποία οι θέσεις των πολιτικών και των κομμάτων πρέπει να διατυπωθούν με γενικούς όρους ώστε να εξασφαλιστεί η προσέλκυση μεγαλύτερης μάζας στελεχών και ψηφοφόρων (σ. 37). Οι εκτιμήσεις αυτές οδηγούν τον Hering στην απόρριψη των πελατειακών σχέσεων ως της κύριας κλείδας ερμηνείας της ελληνικής πολιτικής ιστορίας. Αντίθετα, κατ' αυτόν οι πολιτικές διαιρέσεις ξεπέρασαν την ισχύ των συνεκτικών δεσμών των πελατειακών σχέσεων ήδη από την περίοδο της Επανάστασης του 1821. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να παρατηρήσω ότι ο Hering προβληματίζεται πάνω στη σημασία του συστήματος της ενοικίασης των φόρων, ως μέσου για τη συγκρότηση των πελατειακών δικτύων. Αναφορές στην ενοικίαση και τους ενοικιαστές των φόρων γίνονται σε αρκετά σημεία του βιβλίου και τα στοιχεία που παρατίθενται εκεί αφήνουν να διαφανεί ότι η ενοικίαση και η είσπραξη των φόρων αποτελούσε σημαντικό εργαλείο για τη συγκρότηση και λειτουργία των δικτύων πολιτικής πελατείας στον αγροτικό χώρο. Αναφέρεται, για παράδειγμα, η προσπάθεια του Κολοκοτρώνη και των Πελοποννησίων προκρίτων να εξασφαλίσουν την ενοικίαση των φόρων στις περιοχές που τους ενδιέφεραν πολιτικά. Σημειώνονται επίσης οι προσπάθειες και τα σχέδια των Βαυαρών και του Κουμουνδούρου να μεταρρυθμίσουν ή να καταργήσουν το σύστημα της ενοικίασης της δεκάτης, ο συγγραφέας όμως δεν εμβαθύνει σε αυτά τα σημεία (σ. 93, 99, 108, 306 κ.ά.). Δεν αναφέρεται επίσης η κατάργηση της ενοικίασης των έγγειων φόρων από τον Κωλέττη που θα μπορούσε να συσχετισθεί με την εν γένει πολιτική του έναντι των πολιτικών κομμάτων και του κοινοβουλίου. Όταν τέλος ο Hering αναφέρει συγκεκριμένες κατηγορίες κατά των ενοικιαστών φόρων σχετικά με προσπάθειές τους να επηρεάσουν το εκλογικό φρόνημα των ψηφοφόρων, τις αντιμετωπίζει ως μια ακόμα περίπτωση άσκησης εκλογικής βίας και όχι σαν μηχανισμό του πελατειακού συστήματος (σ. 590). Η υποτίμηση αυτού του παράγοντα είναι ιδιαίτερα ατυχής, αφού και το σύστημα της ενοικίασης των φόρων θεωρήθηκε βασικό στοιχείο της «συναλλαγής» τόσο από συγχρόνους του πολέμιους των πολιτικών κομμάτων όσο και από σημερινούς μελετητές της πολιτικής ιστορίας⁵.

Εντούτοις, ο Hering δεν αρνείται κάθε λειτουργικότητα στις πελατειακές σχέσεις. Με αφορμή την πολιτική ζωή της επαναστατικής περιόδου, υποστηρίζει ότι «η ιδιαίτερη συνεκτικότητα της ελληνικής κοινωνίας, παρά τις εντά-

5. Χ. Λυριτζής, *Το τέλος των τζακιών*, Αθήνα 1991, σ. 77-8.

σεις και τις αντιθέσεις ανάμεσα στα κόμματα, οι οποίες εκφυλίζονται σε ένοπλες συγκρούσεις, οφείλεται ακριβώς σε μεγάλο βαθμό στη σταθερότητα αυτών των πρωτογενών ομάδων και των σχέσεων συγγένειας, φιλίας και εξυπηρετήσεων, πέρα και πάνω από τις διαχωριστικές γραμμές των πολιτικών μετώπων. Η σημασία αυτών των σχέσεων δεν έγκειται στην αντιστοιχία τους με τις πολιτικές εντάξεις, αλλά στο ασύμπτωτο των δύο επιπέδων. Για αυτό το λόγο, ακόμα και σε περιόδους βαθύτατων εσωτερικών αντιθέσεων, που, από πρώτη άποψη, παρέλυναν το κράτος, ήταν δυνατό, για παράδειγμα, να διατηρηθούν σε σχετικά ψηλό βαθμό οι υπηρεσίες των δημόσιων υπηρεσιών προς όλους. Με τον τρόπο αυτό αμβλύνονταν οι κοινωνικές συνέπειες των πολιτικών αντιπαράθεσεων και εξασφαλιζόταν ένα ελάχιστο ιδιωτικής συμβίωσης απόμων που ανήκαν σε εχθρικά πολιτικά στρατόπεδα. Επιβεβαιώνεται συνέχεια η καθημερινή εμπειρία να διαθέτουν πολλοί στο κυβερνητικό στρατόπεδο ή ανάμεσα στους στρατιωτικούς ή στους δημόσιους υπαλλήλους, ένα "μέσον", δηλαδή κάποιον μακρινό συγγενή ή κάποιον με τον οποίο συνδέονται χάρη στην παροχή υπηρεσιών και ο οποίος τους διευκολύνει στις συναλλαγές τους με τις αρχές» (σ. 114). Τέλος, ο Hering επισημαίνει το πραγματολογικό λάθος στο οποίο υποπίπτουν όλοι όσοι αναπαράγουν τα στερεότυπα περί αστικής καταγωγής των κοινοβουλευτικών θεσμών στη Δυτική Ευρώπη και του επείσαστου χαρακτήρα του ελληνικού κοινοβουλευτισμού (σ. 23).

Όσον αφορά τα μεθοδολογικά σφάλματα, ο Hering προσάπτει στους μελετητές της ελληνικής πολιτικής ιστορίας ότι αναπαράγουν την κριτική της ελληνικής ιστορικής σχολής (Παπαρρηγόπουλος, Καρολίδης κλπ.) εναντίον των κομμάτων χωρίς να εμπλουτίζουν την ανάλυσή τους με νέο πραγματολογικό υλικό, με αποτέλεσμα να παγιδούνται από στερεότυπα. Στο σφάλμα αυτό υποπίπτουν κατά τη γνώμη του και οι ιστορίζοντες αριστεροί επικριτές του κοινοβουλευτικού συστήματος (σ. 14). Θα μπορούσε να προσθέσει κανένας ότι τις περισσότερες φορές δεν γίνεται προσπάθεια διεύρυνσης της πραγματολογικής βάσης, αλλά αναγορεύονται σε τεκμήρια η αλυσίδα των αξιολογικών κρίσεων προηγούμενων ερευνητών⁶.

Η διάθρωση της ύλης που ακολουθεί τη θεωρητική και μεθοδολογική εισαγωγή γίνεται με χρονολογική σειρά, οι περίοδοι της οποίας δεν προσδιορίζονται από τις αλλαγές στη συγκρότηση και τη λειτουργία των κομμάτων αλλά ακολουθούν τη συνήθη περιοδολόγηση της πολιτικής ιστορίας (Επανάσταση και απόλυτη μοναρχία, συνταγματική μοναρχία, από την επανάσταση

6. Βλέπε για παράδειγμα τα «μοιραία» αποτελέσματα της αλυσίδας αυτής σε πολλά σημεία της εργασίας του Χ. Λυριτζή, *Το τέλος των τζακιών*, ό.π., όπως στις σελίδες 33-35, παρόλο που ο συγγραφέας προσπαθεί, γενικά, να αξιοποιήσει νέα πραγματολογικά στοιχεία.

του 1862 ως την αρχή της δεδηλωμένης, το δικομματικό σύστημα, πολιτειακή κρίση, φιλελεύθερη οργάνωση και εθνικός διχασμός, ο εθνικός διχασμός 1915-1922, τα κόμματα στο μεσοπόλεμο). Η συντηρητική αυτή δομή είναι ενδεικτική για τους περιορισμούς που θέτει ο συγγραφέας στην πραγμάτωση του διακηρυγμένου στόχου του να παρουσιάσει τις συνθήκες γένεσης και λειτουργίας των κομμάτων σε συνάρτηση με τα κοινωνικά προβλήματα και τις κοινωνικές αντιθέσεις. Η αδυναμία του συγγραφέα να προβάλει ικανοποιητικά τις εξελίξεις στο επίπεδο του πολιτικού πάνω στο υπόλοιπο κοινωνικό γίνεσθαι και να εντοπίσει αμφίδρομες επιρροές, οφείλεται εν πολλοίς, στη συνειδητή και επίμονη επιδίωξή του να αποφύγει τη μονοσήμαντη και μηχανιστική αναγωγή των πολιτικών φαινομένων σε οικονομικά και ταξικά αίτια.

Αναπτύσσοντας το υλικό του με αυτή τη διάταξη ο Hering κατορθώνει να προσφέρει πολλές νέες ερμηνείες βασισμένες είτε στη διαφορετική ανάλυση γνωστών δεδομένων είτε σε άγνωστα ως τώρα δεδομένα, τα οποία αξιοποιεί για πρώτη φορά. Για την περίοδο της Επανάστασης και της Αντιβασιλείας χρησιμοποιεί γνωστά στοιχεία για να υποστηρίξει ότι οι πολιτικές διαφοροποιήσεις ξεπερνούν τα όρια των πελατειακών σχέσεων και ακολουθούν επιλογές που υπαγορεύονται από εσωτερικούς λόγους και δεν αποτελούν απλή αντιγραφή ξένων προτύπων ή λύσεις που επιβάλλονται από ξένους παράγοντες. Με το πνεύμα αυτό υπενθυμίζει την ύπαρξη, ήδη στην προεπαναστατική Πελοπόννησο, δύο συνασπισμών φατριών και προβάλλει τις διαφορές ανάμεσα στις ρυθμίσεις των επαναστατικών συνταγμάτων και εκείνες των ξένων προτύπων τους, ως πιο ουσιαστικές από τις πολλές φραστικές ομοιότητες. Με τον ίδιο τρόπο επισημαίνει τους εσωτερικούς πολιτικούς λόγους που οδήγησαν στην απομάκρυνση από την αβασίλευτη δημοκρατία και την αποδοχή της μοναρχικής αρχής. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα από την άποψη αυτή είναι η αναφορά στους προβληματισμούς των προκρίτων της Επανάστασης πάνω στην ανάγκη επιβολής στρατιωτικής δικτατορίας (σ. 132-135), αλλά αποφεύγει να κατηγοριοποιήσει αυτούς τους προβληματισμούς και να τους συσχετίσει με ανάλογες επιδιώξεις μεταγενέστερων εποχών. Στην περίοδο της Αντιβασιλείας και της απόλυτης μοναρχίας υπογραμμίζει τα εσωτερικά κριτήρια με τα οποία έγινε η συσπείρωση των οπαδών των τριών λεγόμενων «ξένων» κομμάτων και επισημαίνει τις συγκρούσεις των επιλογών αυτών των κομμάτων με την πολιτική που ακολουθούσε η θεωρούμενη προστάτιδα δύναμή τους. Δεν αποφεύγει όμως να αναπαράγεται τα στερεότυπα για τον Κωλέττη (σ. 185), την εσωτερική πολιτική του οποίου στην περίοδο 1844-1847 την εξετάζει, κατά τη γνώμη μου, μάλλον επιφανειακά. Άστοχη θα μπορούσε επίσης να θεωρηθεί η υιοθέτηση της θέσης του Π. Καλλιγά για την «εξάντληση» των πρώτων κομμάτων προκειμένου να ερμηνευθούν εξελίξεις στην περίοδο της συνταγμα-

τικής μοναρχίας (σ. 247, 283), χωρίς να λαμβάνεται υπ' όψη ούτε η χρονολόγηση του κειμένου στα 1842, δηλαδή πριν από την Επανάσταση του 1843, ούτε και η επιχειρηματολογία του.

Από τις σημαντικές συμβολές του βιβλίου θα πρέπει να προταχθεί η νέα αξιολόγηση της πολιτικής προσωπικότητας και του κόμματος του Θεόδωρου Δηλιγιάννη (σ. 519-548). Ο Hering δείχνει ότι ο Δηλιγιάννης και το κόμμα του δεν υποστήριζαν ευκαιριακές θέσεις στα πλαίσια μιας δημαγωγικής τακτικής, αλλά ότι διέθεταν ένα εναλλακτικό σε εκείνο του Τρικουπικού κόμματος πρόγραμμα για την οικονομία και τους θεσμούς. Το ιδεολογικό και κοινωνικό προφίλ του «Εθνικού» κόμματος του Θ. Δηλιγιάννη προβάλλει εναργέστερα με αφορμή την παρουσίαση των θέσεών του πάνω στο αγροτικό πρόβλημα της Θεσσαλίας (σ. 532-537). Ο Hering αποδίδει στη συντηρητικότητά του τη μεγαλύτερη κοινωνική ευαισθησία του «Εθνικού» κόμματος, χάρη στην οποία προσέλκυε τα ριζοσπαστικά και αριστερά στοιχεία, ενώ οι αντίπαλοί του κατηγορούσαν τον Δηλιγιάννη σαν «ερυθρό».

Σε αντίθεση με την παρουσίαση της πολιτικής του «Εθνικού» ή «Συντηρητικού» κόμματος του Θ. Δηλιγιάννη, η παρουσίαση της πολιτικής του κόμματος του Χαριλάου Τρικούπη είναι πολύ λιγότερο συνεπής και καινοτόμος (σ. 497-519). Μεγάλη έκταση του σχετικού κεφαλαίου αφιερώνεται στην οικονομική πολιτική, αλλά και εκεί επικρατούν οι γενικές περιγραφές της οικονομικής κατάστασης της εποχής και αναλύονται λιγότερο οι επιλογές του κόμματος και της κυβέρνησης και οπωσδήποτε δεν συσχετίζονται με κοινωνικές ομάδες που προωθούν ή θίγονται από αυτή την πολιτική. Θα μπορούσε εύλογα να υποθέσει κανένας ότι ο συγγραφέας αποδέχεται τα πορίσματα της ιστοριογραφίας για την οικονομική πολιτική του Χ. Τρικούπη η οποία την αξιολογεί, κατά κανόνα, θετικά, αλλά δυσκολεύεται να μη θεωρήσει ως υπεκφυγή την άποψη ότι, «η δημοσιονομική πολιτική, οι μέθοδοι και οι συνέπειές της που προσδιόρισαν τις διαφωνίες των κομμάτων και συνέβαλαν σημαντικά στην ανάπτυξη του Νεοσυντηρητισμού [Δηλιγιαννικών], δεν μπορούν εδώ να εξετασθούν λεπτομερώς σε σχέση με τις τεχνικές προϋποθέσεις, τους υπολογισμούς, τις προγραμματικές άμεσες και έμμεσες συνέπειες των νέων φόρων και δανείων. Κυρίως η απάντηση στο ερώτημα, κατά πόσο η δημοσιονομική πολιτική ήταν ρεαλιστική και σε ποιο βαθμό ευθύνεται η αντιπολίτευση για την αποτυχία της πρέπει να αφιερεί σε ειδικές δημοσιονομικές έρευνες». (σ.507). Δύο σελίδες μετά, ο συγγραφέας δέχεται ότι το 1884, πριν δηλαδή από την πτώση του Τρικούπη, η εξυπηρέτηση του δημόσιου χρέους απορροφούσε ήδη το 41% των δαπανών του τακτικού προϋπολογισμού. Υπερβολικά επιεικής είναι επίσης η εκτίμηση, ότι δεδομένων των μακροπρόθεσμων διαρθρωτικών προβλημάτων της ελληνικής οικονομίας και της δυσμενούς συγκυρίας στην Ευρώπη, ακόμα και η απλή διατήρηση των υπαρχουσών επιχειρήσεων απο-

τέλεσε επιτυχία της οικονομικής πολιτικής της κυβέρνησης Τρικούπη (σ. 603).

Συγκριτικά, η παρουσίαση της εξωτερικής πολιτικής του Τρικούπη είναι επαρκέστερη και ο συγγραφέας κατορθώνει να δείξει ότι η πολιτική αυτή ήταν πιο δραστήρια και δυνάμει επιθετική —«οπορτουνιστική» είναι ο όρος που χρησιμοποιεί— απ' ό,τι γίνεται, κατά κανόνα, αποδεκτό από την ιστοριογραφία. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι η πολιτική των δανείων αποσκοπούσε στη δημιουργία των εσωτερικών οικονομικών και διοικητικών προϋποθέσεων για τη δυναμική εξωτερική πολιτική, χωρίς να κρίνει άξιες ελέγχου τις κατηγορίες συγχρόνων του Τρικούπη, ότι η σχέση ήταν αντίστροφη, δηλαδή η επιθετική πολιτική αποτελούσε πρόφαση για τη σύναψη των δανείων. Στις ελλείψεις αυτού του τμήματος της εργασίας θα πρέπει να συγκαταλεχθεί και η μη διερεύνηση της συμβολής της τρικουπικής πολιτικής στην ανάπτυξη του σύγχρονου της ελληνικού εθνικισμού, παρόλο που έχει επισημανθεί σε σχέση με προηγούμενες περιόδους ότι η στάση των κομμάτων απέναντι στο αλυτρωτικό ζήτημα ήταν μία από τις προϋποθέσεις νομιμοποίησης της εσωτερικής τους πολιτικής. Στην πορεία της εξέτασης του πολιτικού συστήματος του ύστερου 19ου αιώνα ο «μύθος του καλού βασιλιά Γεωργίου υφίσταται κάποιες αμυχές» (σ. 552-3) καθώς παρουσιάζονται οι επανειλημμένες επεμβάσεις του μονάρχη στην πολιτική ζωή και αναφέρονται ορισμένα από τα σχέδια βασιλικού πραξικοπήματος κατά του συντάγματος που μελετήθηκαν εκείνη την περίοδο (σ. 439).

Τα πορίσματα της έρευνας σχετικά με τη δομή και τη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα ανακεφαλαιώνονται στο συγκεντρωτικό τέταρτο τμήμα του πέμπτου κεφαλαίου, με το οποίο κλείνει ο πρώτος τόμος (σ. 563-597). Εκτιμώ αυτές τις τριανταπέντε σελίδες ως το αποκορύφωμα της όλης προσπάθειας του Hering, μέσα στο οποίο συνυπάρχουν οι μεθοδολογικές αρετές με τις θεωρητικές αδυναμίες της προσέγγισής του. Σύμφωνα λοιπόν με το συγγραφέα, από τη δεκαετία του 1880 η πολιτική δραστηριότητα οργανώνεται γύρω από δύο κύριους κορμούς, δύο πολιτικά κόμματα η ύπαρξη των οποίων δεν εξαρτάται από την προσωπικότητα του αρχηγού τους, αλλά από τις πολιτικές τους θέσεις πάνω στα προβλήματα της επικαιρότητας και από την τακτική τους. Τα κόμματα αυτά διαθέτουν μια «μαζική βάση», η οποία παραμένει σε μεγάλο βαθμό άτυπα οργανωμένη, με τις πελατειακές σχέσεις να επηρεάζουν την ανάδειξη των υποψηφίων και την κινητοποίηση των εκλογέων, αλλά η εκλογική συμπεριφορά εξαρτιόταν, κατά κύριο λόγο, από την πολιτική των κομμάτων και από τις επιπτώσεις αυτής της πολιτικής πάνω στην περιφέρεια των εκλογέων και στα συμφέροντα των διάφορων κοινωνικών ομάδων. Η συμπεριφορά αυτή του εκλογικού σώματος που εκδηλώνεται με την υπερψήφιση από τους εκλογείς ολόκληρου του συνδυασμού του κόμματος που προτιμούν, αναγκάζει τους πο-

λιτικούς τοπάρχες να ευθυγραμμίζονται με τη γραμμή του κόμματος προκειμένου να εξασφαλίσουν την επανεκλογή τους.

Τα πολιτικά προγράμματα, τη διακήρυξη των οποίων μέσω του τύπου ή με τοιχοκολλήσεις και ανεξάρτητα φυλλάδια έχει διαπιστώσει ο Hering από τα τέλη της οθωνικής περιόδου, οι ηγεσίες των κομμάτων προσπαθούν να τα επιβάλλουν στο σύνολο των υποψηφίων τους. Ο Δηλιγιάννης καταφεύγει από το 1895 στη μέθοδο των εκτεταμένων προεκλογικών εκστρατειών ανά τη χώρα, ενώ οι μετακινήσεις του Χ. Τρικούπη για τον ίδιο σκοπό ήταν πιο περιορισμένες. Η υιοθέτηση ορισμένων συμβόλων από τα κόμματα —κλάδος ελιάς, φοίνικας, κορδόνι— αποτελεί μια άλλη εκδήλωση της ιδεολογικής και εθνικής πλέον διάστασης των κομμάτων. Η εξάπλωση των πολιτικών κομμάτων σε εθνική κλίμακα επικάλυψε και δεν άφησε να αναπτυχθεί η δραστηριότητα πολιτικών λεσχών που στηρίζονταν σε τοπική βάση ή εξέφραζαν ειδικότερες ιδεολογικές και ταξικές επιλογές. Η εθνική διάσταση των κομμάτων και η εμφάνιση σε μεγάλη κλίμακα του φαινομένου των ετεροδημοτών εξ αιτίας της εσωτερικής μετανάστευσης δημιούργησαν νέες οικονομικές ανάγκες για τα κόμματα, τις οποίες δυσκολεύονταν να καλύψουν με τα προσωπικά τους μέσα οι διάφοροι τοπάρχες.

Μετά από αυτή την περιγραφή της μαζικοποίησης και ομογενοποίησης του πολιτικού συστήματος, που αντιστοιχεί στη γενικότερη εξέλιξη του σχηματισμού ενός ενιαίου εθνικού οικονομικού και πολιτικού χώρου, ο αναγνώστης εκπλήσσεται διαβάζοντας στο τέλος της ανακεφαλαίωσης ότι «... και στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα δεν δημιουργήθηκαν ταξικά κόμματα. Πιθανόν πρέπει να ληφθεί εδώ επίσης υπ' όψη, ότι οι πελατειακές σχέσεις και η σε σύγκριση με άλλες χώρες ευκολότερη κάθετη κοινωνική κινητικότητα άμβλυναν εν πολλοίς τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς, οι οποίοι ειδικά θα είχαν εκφραστεί μέσω των κομμάτων. Επειδή το μεγαλύτερο μέρος του ενεργού πληθυσμού εξαρτιόταν από τη γεωργία, όλα τα κόμματα επιδίωκαν να έχουν απήχηση σε αυτό το χώρο. Ο κοινωνικός ή τοπικός περιορισμός δεν ήταν σκόπιμος στο πλαίσιο ενός δικομματικού συστήματος. Αυτές οι παρατηρήσεις συμπληρώνουν ό,τι είχαμε διαπιστώσει σε άλλα σημεία: Είναι ιδίον του ελληνικού κομματικού συστήματος το ότι οι κυρίαρχες στην οικονομία και ιδιαίτερα στις χρηματιστικές δραστηριότητες ομάδες και τάξεις, δεν μπόρεσαν να αμφισβητήσουν την εκτεταμένη αυτονομία των πολιτικών ελίτ». (σ. 595). Κατά τη γνώμη μου, το συμπέρασμα αυτό δεν αποτελεί απλή διαφοροποίηση της αρχικής θέσης, έπειτα από μια ακριβοζυγισμένη εκτίμηση των δεδομένων, αλλά συνιστά ολική αναίρεση των αρχικών θεωρητικών παραδοχών του συγγραφέα, γιατί η αυτονομία των πολιτικών ελίτ, με τον τρόπο με τον οποίο διατυπώνεται σε συνδυασμό με τη λειτουργία των πελατειακών σχέσεων, αποτελεί συστατικό στοιχείο ερμηνευτικών σχημάτων που ο συγγραφέας είχε

απορρίψει στις εισαγωγικές του παρατηρήσεις. Η αντίφαση αυτή αποκαλύπτει την ύπαρξη μιας βαθύτερης θεωρητικής απορίας.

Η απορία πηγάζει από την αδυναμία του συγγραφέα να εκπληρώσει το σκέλος του προγραμματικού του στόχου που πρόβλεπε τη σύνδεση των εξελίξεων στο πολιτικό επίπεδο με τα κοινωνικά ζητήματα. Η επίτευξη αυτού του στόχου υπονομεύθηκε από την αρχή με τη συντηρητική χρονολογική διάρθρωση της εργασίας και την ανάπτυξή της με άξονα τα θεσμικά προβλήματα. Ιδιαίτερα όταν διαπραγματεύεται τις εξελίξεις μετά την εκθρόνιση του Όθωνα αντιμετωπίζει τα γεγονότα τελεολογικά με προοπτικό τέλος την επιβολή της αρχής της δεδηλωμένης. Συχνά μάλιστα το κριτήριο της δεδηλωμένης τεντώνεται για να καταταχθούν οι αντίπαλες πολιτικές απόψεις ως και τις αρχές του 20ού αιώνα (σ. 473-480), με αποτέλεσμα να χάνεται, κατά τη γνώμη μου, η ουσία των αντιπαραθέσεων. Η εμμονή στην αρχή της δεδηλωμένης έρχεται σε αντίφαση με τη γνώση του συγγραφέα, ότι σε αντίθεση με την Ευρώπη στην Ελλάδα, ίσως από την Επανάσταση του 1821, αλλά οπωσδήποτε μετά το σύνταγμα του 1864, δεν είχαμε ένα αγώνα βαθμιαίας περιστολής των προνομίων του στέμματος, αλλά θα έλεγα προσπάθεια του στέμματος και κάποιων κοινωνικών κατηγοριών να περιστείλουν την εφαρμογή της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας. Εξ άλλου, πολύ καίρια παραθέτει ο ίδιος ο Hering σχετικό απόσπασμα από άρθρο της εφημερίδας *Αιών* της 26.4.1873 (σ. 458). 'Όταν τελικά προσπαθεί να διευκρινήσει το κοινωνικό αντίκρουσμα των πολιτικών διαφορών καταλήγει συχνά σε απροσδιοριστίες. Για παράδειγμα, η πολιτική των Πεδινών του Βούλγαρη στη μεσοβασιλεία υποστηριζόταν από «φοιτητές, άνεργους δικηγόρους και γιατρούς, άρα και από το ίδιο στρώμα πτυχιούχων χωρίς σταθερή θέση στην κοινωνία, από το οποίο αντλούσε και ο Δεληγιώργης τους οπαδούς του, μικροκτηματίες της κεντρικής Πελοποννήσου, λιγότερους στη Μάνη και στην Αχαρνανία, όπου ο κόσμος ήταν σταθερά εναντίον του ισχυρού κέντρου, από ένα περιβάλλον μετριοπαθές και προσανατολισμένο εντονότερα προς το εξωτερικό εμπόριο ιδίως στην περιοχή των Πατρών και από τη φιλελεύθερη πατρίδα του Βούλγαρη, την Ύδρα». Αντίθετοι προς τις απόψεις των Πεδινών ήταν «οι μικροκτηματίες της κεντρικής Πελοποννήσου, οι κτηνοτρόφοι και οι μικροκτηματίες της Στερεάς και ο χώρος των εμπόρων και πλοιοκτητών, τη δραστηριότητα των οποίων ο Κορωνάιος έβλεπε σαν την προϋπόθεση για τη μελλοντική ευημερία της χώρας και τις ειρηνικές, εκπολιτιστικές κατακτήσεις της». (σ. 338-89).

Είναι εμφανές ότι εδώ βρισκόμαστε μπροστά σε μια περίπτωση απροσδιοριστίας με τους μικροκτηματίες της κεντρικής Πελοποννήσου να υποστηρίζουν το ένα και το αντίθετό του, τους εμπόρους και τους πλοιοκτήτες να διχάζονται, ίσως ανάλογα με τον τόπο εγκατάστασής τους. Η ίδια απροσδιοριστία επαναλαμβάνεται προκειμένου για τα κοινωνικά στηρίγματα του Τρι-

κουπικού κόμματος. Η εκτίμηση ότι οι θεμελιακές προτιμήσεις των βουλευτών του Τρικουπικού κόμματος ήταν υπέρ των συμφερόντων των κτηματιών και των παραγωγών δημητριακών και εναντίον των ενοικιαστών και των πελοποννησίων σταφιδοπαραγωγών (σ. 535) «είναι μάλλον υπερβολική στην γενικότητα και την κατηγορηματικότητά της». Η δε κρίση ότι το κόμμα του Κουμουνδούρου ήταν ουδέτερο «απέναντι στους ιδιοκτήτες των τσιφλικιών και έπαιρνε μόνο οριακά υπ' όψη του τα συμφέροντα των σταφιδοπαραγωγών» (σ. 537), την οποία υιοθετεί από την Κ. Γαρδίκια, είναι μάλλον λανθασμένη, τουλάχιστον ως προς το σκέλος που αφορά τους σταφιδοπαραγωγούς.

Οι αδυναμίες αυτές της ανάλυσης οφείλονται κατά τη γνώμη μου στις πρακτικές συνέπειες που έχει για την προσέγγιση του Hering η απόρριψη από αυτόν του οικονομικού αναγωγισμού, όπως αυτός εφαρμόστηκε από μία ορισμένη μαρξιστική ή μαρξίζουσα ιστοριογραφία (σ. 31-33). Δεν μπορεί να αρνηθεί κανένας ότι τα ερμηνευτικά σχήματα που προτάθηκαν από αυτή την πλευρά υπήρξαν συχνά χονδροκομμένα και για αυτό ανεπαρκή. Το γεγονός όμως ότι τα πολιτικά κόμματα ήταν πολυσυλλεκτικά δεν σημαίνει ότι όλες οι κοινωνικές κατηγορίες που αυτά ισχυρίζονταν ότι εκπροσωπούσαν είχαν το ίδιο βάρος στη διαμόρφωση της πολιτικής τους. Ούτε πάλι η δυσκολία να ανευρεθούν στην Ελλάδα τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των κοινωνικών τάξεων των χωρών της Δυτικής Ευρώπης που βγήκαν από το φεουδαλισμό έχει ως λογικό επακόλουθο την απουσία ταξικών διαφοροποιήσεων και αντιθέσεων από την ελληνική κοινωνία ή τη σχετική αυτονομία των πολιτικών ελίτ, την οποία δέχεται ο συγγραφέας (σ. 47-8) ακολουθώντας τον Γ. Δερτιλή⁷. Δεν νομίζω επίσης ότι ο χαρακτηρισμός των κομμάτων κατά το πρότυπο του Rainer Lepsius ως «ηθικοκοινωνικών milieus» (σ. 48) είναι περισσότερο ευρηματικός. Ο Κ. Τσουκαλάς, που συμπίπτει με τον Hering στην κριτική του απλοϊκού μαρξιστικού οικονομικού αναγωγισμού, έχει προτείνει μία άλλη εκδοχή της ταξικής διαστρωμάτωσης της ελληνικής κοινωνίας. Ο Τσουκαλάς υποστηρίζει ότι η έννοια της αυτονομίας του πολιτικού εξήχθη από τη μελέτη των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών. Στην Ελλάδα όμως του 19ου αιώνα δεν είχε επικρατήσει κατ' αυτόν ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής με αποτέλεσμα ο τρόπος άρθρωσης των αρχόντων στρωμάτων με τους κρατικούς θεσμούς να είναι ολότελα διαφορετικός απ' ό,τι στη Δυτική Ευρώπη. Στην Ελλάδα κατά τον Τσουκαλά «οι κυρίαρχες τάξεις δεν μεταχειρίζονται απλώς τον κρατικό μηχανισμό για να παραγάγουν ή να προστατέψουν τα συμφέροντά τους, που υλοποιούνται έξω από το κράτος στο χώρο της ιδιωτικής οικονομικής κοινωνίας και της ελεύθερης αγοράς, αλλά εκτρέφονται και πα-

7. Γ. Δερτιλής, *Στρατιωτική επέμβαση και κοινωνικός μετασχηματισμός, 1880-1909*, Αθήνα 1977, σ. 103-6.

γίνονται στους ίδιους τους κόλπους των μηχανισμών της πολιτικής εξουσίας, που παρεμβαίνει έτσι με τον πιο άμεσο και αποφασιστικό τρόπο όχι μόνο στη διαδικασία της αναπαραγωγής, αλλά και στην ίδια τη συγκρότηση των κυρίαρχων σχέσεων⁸. Ανεξάρτητα από τις ενστάσεις που θα μπορούσε να έχει κανένας για την πρόταση του Τσουκαλά, η προσπάθειά του αποδεικνύει ότι μπορεί να χρησιμοποιήσει κανένας ταξική ανάλυση στην προσέγγιση της λειτουργίας του ελληνικού πολιτικού συστήματος χωρίς να υποπέσει στα σφάλματα ενός χονδροκομμένου οικονομικού αναγωγισμού. Κατά τη γνώμη μου η μελέτη του ρόλου των κατόχων του δημόσιου χρέους και η ανάλυση της αντίθεσης των κτηματιών με τις άλλες κατηγορίες της αγροτικής κοινωνίας μπορεί να δώσει απάντηση σε πολλά ανοικτά ζητήματα της ελληνικής πολιτικής και κοινωνικής ιστορίας.

Η αποδοχή και ο τονισμός του ανομοιογενούς ή ετερογενούς χαρακτήρα των πολιτικών σχηματισμών και των κοινωνικών κινημάτων σε συνδυασμό με τη μη αντικατάσταση του ερμηνευτικού κλειδιού του πελατειακού συστήματος από κάποιο άλλο δομούν στοιχείο του πραγματολογικού υλικού οδηγούν συχνά στην περιπτωσιολογία και τη γεγονοτολογική προσέγγιση, παρόλο που ο Hering τις έχει κατ' αρχήν απορρίψει. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο που βρίσκεται αναγκασμένος να ακολουθήσει την ίδια συντηρητική περιοδολόγηση με τους ιστορικούς των οποίων ανασκευάζει τις θέσεις και τα συμπεράσματα με το πραγματολογικό υλικό που προσκομίζει. Η προσφυγή στην τοποθέτηση απέναντι στην αρχή της δεδηλωμένης ως κριτηρίου για την αξιολόγηση της στάσης των πολιτικών συσσωματώσεων και των πολιτικών εξελίξεων δεν επιτυγχάνει να υποκαταστήσει το ελλείπον δομούν στοιχείο, ενώ γεννά, όπως είδαμε πιο πάνω, άλλα προβλήματα.

Κατά τη γνώμη μου θα ήταν ευρηματικότερη από αυτή τη χρήση της αρχής της δεδηλωμένης, που περιορίζει το πολιτικό ζήτημα σε διαφορές στην κορυφή του πολιτικού συστήματος, η μελέτη της αντίθεσης στη δημοκρατική αρχή, όπως αυτή εκφραζόταν στην καθολική ψηφοφορία και αργότερα στη μία βουλή. Η μελέτη των αντιδράσεων αυτών κατεβάζει την ανάλυση στο επίπεδο ευρύτερων κοινωνικών αντιθέσεων και προσφέρει ευνοϊκότερες συνθήκες για τη σύγκριση της ελληνικής πολιτικής με τα πολιτικά ζητήματα σε άλλες χώρες. Θα μπορούσαν τότε να αξιοποιηθούν καλύτερα επισημάνσεις που κάνει ο Hering χωρίς να επιμένει σε αυτές, όπως η αναφορά του στον Εκλογικό σύλλογο του 1869, σε ριζοσπαστικές αστικές εφημερίδες κλπ. Οι περιορισμοί της εμβέλειας των θεωρητικών και μεθοδολογικών επιλογών του Hering γίνονται ιδιαίτερα εμφανείς, όταν προσπαθεί να εφαρμόσει την προσέγγισή του στη μελέτη της περιόδου 1909-1936. Γιατί σε αυτή την περίοδο η ταξική διαμόρ-

8. Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, Αθήνα 1981, σ. 334-35.

φωση της ελληνικής κοινωνίας έχει οπωσδήποτε γίνει πιο ευκρινής σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο και οι ταξικές αντιθέσεις εκφράζονται αμεσότερα στους πολιτικούς αγώνες, όπως μαρτυρά και η εμφάνιση κομμάτων με διακηρυγμένη ταξική τοποθέτηση.

Οι κριτικές αυτές παρατηρήσεις δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι αποσκοπούν να μειώσουν τη σημασία της συμβολής του Hering στη μελέτη της ελληνικής πολιτικής και κοινωνικής ιστορίας. Αν, δυστυχώς, δεν είναι πλέον δυνατός ο άμεσος διάλογος, το έργο του Hering θα παρέχει για καιρό νέα στοιχεία, νέες ερμηνείες και άπειρες ευκαιρίες προβληματισμού και ελέγχου του βάσιμου των υποθέσεων και των βεβαιότητων μας. Η πυκνότητα της γραφής του και η πληθώρα του αποδεικτικού υλικού δεν κάνουν εύκολη υπόθεση τη διανοητική επεξεργασία και την αφομοίωση των καινοτομιών του. Ούτε πρέπει να υποτιμηθεί η ανθεκτικότητα των παλαιών στερεοτύπων, γιατί δεν οφείλεται μόνο σε διανοητικές αδράνειες, αλλά και στη συμβολή τους στην αναπαγωγή πραγματικών κοινωνικών και ειδικότερα πολιτικών σχέσεων. Ούτε μπορεί να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο να συνεχίσουν τη σταδιοδρομία τους εκσυγχρονισμένα, με νέα διατύπωση αλλά με την ίδια ουσία. Ήδη δύο πρόσφατες βιβλιοκρισίες επιβεβαιώνουν τις δυσκολίες που συναντά η παραδοχή των καινοτομιών του Hering.

Η πρώτη βιβλιοκριτική είναι αυτή του Paul Martin Hayes του Keeble College της Οξφόρδης⁹. Παρά το γεγονός ότι ο Hayes ασχολείται με την πολιτική ιστορία ή ακριβώς για αυτό, δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι εμφανίζεται να μην έχει μπορέσει να συλλάβει την πρόταση του Hering¹⁰. Αντίθετα, η βιβλιοκριτική του δίνει την ευκαιρία να ανακεφαλαιώσει το σύνολο περίπου των στερεοτύπων για την ελληνική πολιτική που μπορεί να βρει κανένας στις επιτομές της ελληνικής ιστορίας που κυκλοφορούν στο εξωτερικό και τα οποία μπορούν να συνοψισθούν στη φράση: η δημοκρατία δεν λειτούργησε ποτέ στην Ελλάδα. Ο Hayes αναγνωρίζει ότι η εκτεταμένη και λεπτομερής μελέτη του Hering κάλυψε το κενό πληροφόρησης σχετικά με τη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων, αλλά από την ανάγνωση του βιβλίου βγάζει το ακριβώς αντίθετο συμπέρασμα από αυτό στο οποίο κατατείνει το πραγματολογικό υλικό που προσκομίζει ο Hering, ισχυριζόμενος ότι αποκόμισε την εντύπωση ότι η ακτινοβολία των πολιτικών κομμάτων ήταν πολύ περιορισμένη και ότι η «πολιτική τάξη» στην Ελλάδα ήταν εξαιρετικά ολιγάριθμη. Οι διαμάχες στις οποίες ενεπλάκη αυτή η τάξη και τα προβλήματα που αντιμετώπισε —«μο-

9. Περ. *History*, 79 (1994), σ. 345-6.

10. Η εργογραφία του περιλαμβάνει τα *Fascism*, Λονδίνο 1973, ενώ ως επιμελητής δημοσίευσε τους συλλογικούς τόμους *The Twentieth Century*, Λονδίνο 1978· *Themes in Modern European History 1890-1945*, Λονδίνο 1992.

ναρχία, δημοκρατία, Τούρκοι, Αμερικανοί, Βούλγαροι, Μακεδόνες κλπ. κλπ.»— υπήρξαν όλα κατά τον Hayes προφάσεις για να αποσπάσουν την προσοχή από το κύριο μέλημά της, την ικανοποίηση προσωπικών συμφερόντων.

Η πλήρης παρανόηση του επιχειρήματος του βιβλίου δεν φαίνεται να οφείλεται ή τουλάχιστον δεν οφείλεται αποκλειστικά στη δυσκολία κατανόησης του γερμανικού κειμένου, αλλά στην αρνητική αξιολόγηση της πολιτικής ιστορίας των τελευταίων δεκαετιών και της πολιτικής στη σημερινή Ελλάδα. Σε μία ισοπεδωτική και αφοριστική προσέγγιση, συνταγματάρχες της χούντας, Κ. Μητσοτάκης, Α. Παπανδρέου, αντιαμερικανισμός, αντιμακεδονισμός, δημοκρατικό κίνημα, αλτρωτισμός απομονώνονται σαν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ελληνικής πολιτικής και αποδεικτικά στοιχεία για τη συνέχεια στην ελαττωματική λειτουργία του πολιτικού συστήματος. Είναι εμφανές από τα γνωρίσματα που απομονώνονται ότι η αρνητική αξιολόγηση της ελληνικής πολιτικής χρησιμεύει για την, εκ των προτέρων, αξιωματική απόρριψη οιαδήποτε οικονομικού, κοινωνικού ή διεθνοπολιτικού αιτήματος προκύψει από τις ελαττωματικές κατά τον Hayes διαδικασίες της.

Σε αντίθεση με τον P. M. Hayes, η πιο εκτενής βιβλιοκριτική του Gustav Auernheimer στο περιοδικό *Τα Ιστορικά* παρουσιάζει πιστότερα τα επιχειρήματα του Hering, αναπαράγοντάς τα τις περισσότερες φορές κατά λέξη. Ο Auernheimer όμως φαίνεται να αποδίδει μεγαλύτερη σημασία από ό,τι ο ίδιος ο συγγραφέας του βιβλίου στον παράγοντα της ορθοδοξίας και του εθνικισμού, προϊόντα ενός συντηρητισμού, του οποίου τις κοινωνικές ρίζες δεν τις προσδιορίζει με ακρίβεια. Δεν μπορεί να ισχυρισθεί κανένας με βεβαιότητα, αν έχουμε εδώ την έκφραση μίας γενικότερης τάσης ανάμεσα στους δημοσιολόγους των Η.Π.Α. και της Δυτικής Ευρώπης, ορισμένοι από τους οποίους εμφανίζουν τον εθνικισμό σαν ένα πολιτισμικό φαινόμενο περιορισμένο γεωγραφικά στο χώρο της Ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων και στενά συναρτημένο με τη χριστιανική ορθόδοξη παράδοση στις χώρες αυτές¹¹. Πρόκειται για ένα νέο στερεότυπο που δημιουργήθηκε ως υποκατάστατο μίας βαθύτερης κοινωνιολογικής και ιστορικής ανάλυσης και που φαίνεται να εξυπηρετεί συγκεκριμένες πολιτικές και οικονομικές σκοπιμότητες αναφορικά με την ενσωμάτωση της περιοχής αυτής στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Οπωσδήποτε, ο Auernheimer δεν είναι αδιάβροχος στα δόγματα της νεοφιλελεύθερης οικονομικής ορθοδοξίας, αφού κλείνει τη βιβλιοκριτική του ανα-

11. Τον απόηχο του ευρύτατα διαδεδομένου στο δυτικοευρωπαϊκό τύπο νέου στερεότυπου της ορθοδοξίας που υποθάλλει τον πόλεμο, στο *Le Monde des débats*, τχ. 18 (Απρίλιος 1994) με τίτλο «Balkans: l'orthodoxie ferment de guerre?». Το εντυπωσιακό ερώτημα του τίτλου, που συνοδεύεται από φωτογραφία, που υποβάλλει θετική απάντηση, απαντάται αρνητικά από τις αναλύσεις του αφιερώματος.

φέροντας ανάμεσα στις πρακτικές του παρελθόντος που επιβιώνουν και εξακολουθούν να αποτελούν αρνητικό στοιχείο του ελληνικού πολιτικού συστήματος, την «έλλειψη ανεξαρτησίας των θεσμών, όπως της κεντρικής τράπεζας και των κρατικών επιχειρήσεων από την εκάστοτε κυβέρνηση»¹².

Ενώ οι Hayes και Auernheimer συγκαλύπτουν τις αξιολογικές τους κρίσεις που απορρέουν από θέσεις πάνω στα σημερινά πολιτικά προβλήματα με ουδέτερο επιστημονικό λόγο περί της ιστορίας του ελληνικού πολιτικού συστήματος, ο Γιώργος Δερτιλής στο βιβλίο του *Ατελέσφοροι ή Τελεσφόροι*¹³ διεκδικεί ρητά το δικαίωμα να ξεκινά ως ιστορικός από τα προβλήματα του παρόντος για να επιλέξει ποιά φαινόμενα του παρελθόντος θα μελετήσει, τα οποία ερμηνεύει και με τη βοήθεια των αντιλήψεων του παρόντος, με στόχο να συλλάβει τη δυναμική της σημερινής κοινωνίας και να αποκτήσει οδηγό για την πρόβλεψη του μέλλοντος (σ. 16). Η τόσο εμφανής ανάληψη του κινδύνου του αναχρονισμού υποδηλώνει την πρόθεση του συγγραφέα να προκαλέσει ένα δημόσιο διάλογο πάνω σε σημερινά πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στα προλεγόμενα του βιβλίου γίνεται λόγος για την ιστορία ως οδηγό της πολιτικής πράξης, ενώ σε πολλά σημεία και ιδιαίτερα στο τέλος του πρώτου μέρους τονίζεται η κρίση αξιών και τα γενικότερα αδιέξοδα που αντιμετωπίζει, κατά το συγγραφέα, η σημερινή ελληνική κοινωνία. Θεωρώ ότι θα άξιζε να δεχθεί κανένας την πρόκληση και να τοποθετηθεί πάνω σε αυτά τα θέματα, κάτι που δεν έχει γίνει ως τώρα. Πάντως, στο σημείωμα αυτό θα περιορισθώ στα σημεία του βιβλίου που σχετίζονται με την ανάλυση του Hering. Ο συσχετισμός έχει σημασία, γιατί η αντίληψη του Δερτιλή στο πρώτο του βιβλίο αποτέλεσε, όπως είδαμε, τη βάση της θέσης του Hering για την αυτονομία της πολιτικής και γιατί η φορολογία, το αντικείμενο της τωρινής μελέτης, αποτελεί κατ'εξοχήν ένα από τα ζητήματα, η προσέγγιση των οποίων από τους πολίτες δεν μπορούσε κατά τον Hering να γίνει μέσα από τα στενά πλαίσια των πελατειακών σχέσεων, αλλά απαιτούσε ευρύτερες, εθνικού επιπέδου συσσωματώσεις: τα πολιτικά κόμματα.

Θα πρέπει ευθύς εξ αρχής να διευκρινισθεί ότι η πρόθεση των δύο συγγραφέων είναι διαφορετική. Το πρόβλημα που απασχολεί τον Γ. Δερτιλή είναι η ιστορική διάσταση του τρόπου κατανομής των φορολογικών βαρών στη σημερινή Ελλάδα. Η λειτουργία του πολιτικού συστήματος χρησιμοποιείται στους *Ατελέσφορους* ή *Τελεσφόρους* ως ερμηνευτικό κλειδί για την κατανόηση της φορολογικής πρακτικής, ενώ οι παρεκβάσεις από τη φορολογία προς την πο-

12. *Τα Ιστορικά*, τχ. 20 (1994), σ. 190.

13. Γ. Β. Δερτιλής, *Ατελέσφοροι ή Τελεσφόροι; Φόροι και εξουσία στο Νεοελληνικό Κράτος*, Αθήνα 1993.

λιτική και λιγότερες είναι και έχουν ως στόχο την κατανόηση στην ιστορική τους διάρκεια γενικότερων κοινωνικών και πολιτικών ζητημάτων. Τα συμπεράσματα του βιβλίου ως προς αυτά τα ζητήματα επαναλαμβάνονται σε δύο άρθρα του Δερτιλή στο περιοδικό *Annales*¹⁴ τα οποία συμπυκνώνουν και γενικεύουν τα επιχειρήματά του με τόσο μεγάλο βαθμό αφαίρεσης και τα επεκτείνουν σε τέτοια χρονική διάρκεια, ώστε μπορούμε να πούμε ότι έχουμε ταυτόχρονα μία γενική θεωρία του ελληνικού πολιτικού συστήματος¹⁵ και μία φιλοσοφία της ελληνικής ιστορίας¹⁶.

Στο βιβλίο ο τρόπος κατανομής των φορολογικών βαρών στην περίοδο 1833-1933 ανιχνεύεται με τη βοήθεια των Απολογισμών του Κράτους. Εκεί συλλαμβάνεται στατιστικά η ποσοστική εξέλιξη των διάφορων ειδών φόρων που επέβαλε σε όλο αυτό το διάστημα η κεντρική διοίκηση, συνολικά κάπου 275 τύποι φόρων. Στη συνέχεια τα φορολογικά έσοδα συμπύσσονται στις δύο μεγάλες κατηγορίες των εσόδων από άμεσους και των εσόδων από έμμεσους φόρους και επιχειρείται η διαπίστωση του σχετικού φορολογικού βάρους που φέρουν οι διάφορες κοινωνικές κατηγορίες. Αυτό γίνεται δυνατό χάρη σε μια σειρά από θεωρητικές υποθέσεις και το συνυπολογισμό της κατανομής του πληθυσμού στις επιλεγμένες κατηγορίες καθώς και της εξέλιξης του πληθωρισμού και της εξωτερικής αξίας του νομίσματος. Έχει ήδη επισημανθεί η σημασία της προσφοράς αυτής της πραγματολογικής βάσης τόσο στην επεξεργασμένη μορφή με την οποία μας παραδίδεται σε βιβλίο όσο και με την πρωτογενή, όπως διασώζεται στο υλικό που κατέθεσε ο συγγραφέας στο Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου της Αθήνας και το οποίο βρίσκεται στη διάθεση των ερευνητών¹⁷. Μια απλή ματιά στους πίνακες του Δ' μέρους, στη «βυθισμένη βάση» του βιβλίου, αρκεί για να αντιληφθεί και ο πιο ανυποψίαστος αναγνώστης πόσες νέες ερευνητικές και ερμηνευτικές προοπτικές μας ανοίγει η πρόσβαση σε αυτό το υλικό, η συλλογή και η επεξεργασία του οποίου υπήρξε καρπός μακρόχρονης και επίπονης προσπάθειας.

Η επεξεργασία των ποσοτικών στοιχείων οδηγεί το συγγραφέα στη διαπίστωση ότι μέσα σε λίγες δεκαετίες από την ανεξαρτησία της Ελλάδας ανετράπη μία χιλιετής παράδοση βαρειάς φορολογίας των αγροτών, οι οποίοι, αν και ως το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο αντιπροσώπευαν το μεγαλύτερο μέρος του

14. G. B. Dertilis, «Terre, paysans et pouvoir économique (Grèce XVIII-XX siècle)», *Annales*, τόμος 47 (1992), σ. 273-91 και «Terre, paysans et pouvoir politique (Grèce, XVIII-XX siècle)», *Annales*, 48 (1993), σ. 85-107.

15. 'Ο.π., *Annales* 1993.

16. 'Ο.π., *Annales* 1992.

17. Κ. Κωστής, «Συνταγματική ισότητα και φορολογική ανισότητα», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 3.12.93.

πληθυσμού, συνεισέφεραν ένα φθίνον ποσοστό των συνολικών φορολογικών εσόδων. Τεχνικά αυτό έγινε δυνατό με δύο τρόπους που εφαρμόστηκαν παράλληλα. Πρώτον μειωνόταν συνεχώς η άμεση φορολογία που βάρυνε τους αγρότες και δεύτερον αυξανόταν σταθερά η έμμεσος φορολογία σε σχέση με την άμεσο. Αυτή όμως η αλλαγή στην προέλευση των φορολογικών εσόδων σημαίνει ότι, παρόλο που δεν διαθέτουμε στοιχεία για το πώς ακριβώς κατανεμόταν το βάρος της άμεσης φορολογίας στις διάφορες κοινωνικές κατηγορίες, οι αγρότες χάρη στην επιβίωση της αυτοκατανάλωσης και των εν γένει καταναλωτικών τους συνηθειών πρέπει αναλογικά να πλήρωναν μικρότερο ποσοστό των νέων φόρων απ' ό,τι ο αστικός πληθυσμός. Στο εσωτερικό του αστικού πληθυσμού η μετατόπιση του βάρους στην έμμεση φορολογία ευνόησε τα «αστικά στρώματα υψηλού εισοδήματος» που πλήρωναν αποκλειστικά έμμεσους φόρους, που αντιστοιχούσαν σε ασήμαντο ποσοστό των εισοδημάτων τους. Αναλογικά μεγαλύτερο βάρος έπεσε στα «αστικά στρώματα χαμηλού εισοδήματος» τόσο με την έμμεση φορολογία όσο και με την άμεση, μετά την εισαγωγή του φόρου πάνω στο εισόδημα από μισθωτές υπηρεσίες.

Χρονικά η ανατροπή της κατανομής του φορολογικού βάρους συνέπεσε με την εγκαθίδρυση και τη διεύρυνση των δημοκρατικών θεσμών μετά το 1843 και το 1864 και αποτέλεσε συνιστώσα μίας ευρύτερης πολιτικής από τη μεριά του ελληνικού κράτους, η οποία αξιολογείται από το συγγραφέα ως «έντονα προστατευτική πολιτική υπέρ των αγροτικών και των μεγαλοαστικών στρωμάτων. Υπέρ των αγροτών καθιερώνει τη μικρή ιδιοκτησία μέσω της αγροτικής μεταρρύθμισης· επιβάλλει την κρατική χρηματοδότηση της αγροτικής παραγωγής· και προσφέρει στον πληθυσμό της υπαίθρου ένα γενναίο δωρο πλέγμα επιδοτήσεων και κοινωνικών παροχών. Υπέρ των μεγαλοαστικών στρωμάτων το κράτος καθιερώνει επιδοτήσεις επιχειρήσεων, προστασία μέσω δασμών και περιορισμών στις εισαγωγές και, κυρίως, ευνοϊκή πιστωτική πολιτική μέσω του κρατικού τραπεζικού συστήματος ιδιαίτερα μετά το 1928». (σ. 24). Από τη χρονική σύμπτωση της εισαγωγής του κοινοβουλευτισμού και της καθολικής ψηφοφορίας με την πολιτική προστασίας των αγροτών ο Δερτιλής συνάγει σχέσεις αιτιότητας: «Οι μεταρρυθμίσεις αυτές εμφανίζονται με τον εκδημοκρατισμό του καθεστώτος, κυρίως μετά την καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας και του κοινοβουλευτισμού· επεκτείνονται δε και εμπεδώνονται καθ' όλη την περίοδο 1864-1955. Έτσι, κατά την εκατονταετία αυτή οι κοινωνικές και πολιτικές αρχηγεσίες της χώρας κατορθώνουν να προσελκύσουν την πολυπληθέστερη και εκλογικά ισχυρότερη τάξη της ελληνικής κοινωνίας σε μία συνεχή διαδικασία εμμέσων διαπραγματεύσεων και σε ένα κλίμα πολιτικής συναίνεσης, ενίοτε και συμμαχίας. Η συναίνεση βεβαίως κυμαινόταν αναλόγως του αποτελέσματος των εκάστοτε διαπραγματεύσεων ή, γενικότερα, αναλόγως της ιστορικής συγκυρίας. Ήταν όμως κατά κανόνα επαρ-

κής για να τηρήσει στη ζωή, επί ενάμισι αιώνα, ένα καθεστώς δημοκρατικό». (σ. 40-1).

Είναι σαφές ότι αποδεχόμενος αυτή τη σχέση αιτίου-αιτιατού, αναγνωρίζοντας ότι για τις ευνοϊκές φορολογικές ρυθμίσεις «υπήρχε και ένα κριτήριο γενικό, κοινό στις περισσότερες περιπτώσεις, σχεδόν κυριαρχικό: η πολιτική σκοπιμότητα» (σ. 49), ο Δερτιλής αναγνωρίζει τη λειτουργικότητα των δημοκρατικών θεσμών στην Ελλάδα. Το συμπέρασμα αυτό θα μπορούσε να το προσυπογράψει και ο ίδιος ο Hering. Το ερώτημα, όμως, που ανακύπτει είναι ποιά είναι η θέση που κατέχει σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα το άλλοτε ερμηνευτικό *passé-partout* των πελατειακών σχέσεων. Για το Δερτιλή «η παράλληλη εξουσία των δικτύων πατρωνείας» είναι τώρα απλώς μία από τις «ατέλειες» και «διαστρεβλώσεις» του δημοκρατικού καθεστώτος στην Ελλάδα, το οποίο δεν παύει όμως για αυτό τον λόγο να είναι δημοκρατικό, «με τη σχετική, πραγματιστική, ιστορική έννοια του όρου» (σ. 41). Επαναδιατυπώνοντας σε άλλο σημείο του βιβλίου την ερμηνευτική του πρόταση για την εξέλιξη της φορολογίας και ταυτόχρονα τη βασική του θέση για τη λειτουργία του ελληνικού πολιτικού συστήματος ο συγγραφέας καταλήγει ότι «στην Ελλάδα καθιερώθηκε και εμπεδώθηκε αρκετά πρόωγα ένα καθεστώς δημοκρατικό και κοινοβουλευτικό. Η δεύτερη είναι ότι το καθεστώς αυτό εμβολιάστηκε σε ένα πολύ αρχαιότερο και καλά εδραιωμένο πολιτικο-κοινωνικό σύστημα πατρωνείας, όπου πάτρωνες ήταν κυρίως οι έμποροι-κτηματίες και πελάτες οι χωρικοί». (σ. 83).

Παρόλο που στο δεύτερο απόσπασμα οι πελατειακές σχέσεις αναβαθμίζονται από διαστρέβλωση του δημοκρατικού πολιτεύματος σε «αρχαιότερο και καλά εδραιωμένο πολιτικο-κοινωνικό σύστημα», δεν γίνεται ούτε εδώ σαφές ποιά ακριβώς ήταν η λειτουργία τους, ποιά ήταν το περιεχόμενο της συναλλαγής. Θα πρέπει να ανατρέξει κανένας στο δεύτερο άρθρο των *Annales* για να βρει μία σαφέστερη περιγραφή της λειτουργίας των πελατειακών σχέσεων. Εκεί, ο Δερτιλής υποστηρίζει ότι αρχικά, στην οθωμανική περίοδο, το αντικείμενο της συναλλαγής, οι εύνοιες που επιδαψίλευε ο πάτρωνας «εκφράζονταν με όρους πίστης», η οποία ήταν σημαντική, γιατί οι δανειακές σχέσεις ήταν παραδοσιακά η βασική σχέση της αγροτικής οικονομίας. «Στο 19ο αιώνα αντίθετα, το δίδυμο πίστη/πατρωνεία αποκτά μία νέα λειτουργία, βαθειά πολιτικοποιημένη. Πρόκειται κατά κάποιο τρόπο για ένα πέρασμα από την οικονομική και κοινωνική πατρωνεία στην πολιτική πατρωνεία»¹⁸. Και συνεχίζει λίγο πιο κάτω: «Η νέα και αύξουσα δύναμη της πατρωνείας στην Ελλάδα, οφείλεται ήδη από τη δεκαετία του 1870 στη διαπλοκή της με τους εκλογικούς και τους κοινοβουλευτικούς μηχανισμούς. Με το συνδυασμό τους η ισχύς των

18. Ό.π., *Annales* 1993, σ. 97.

δύο συστημάτων αυξάνει με γεωμετρική πρόοδο. Αυτό αποτελεί μία ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης, γιατί η πατρωνεία δεν λειτουργεί στην Ελλάδα μόνο σαν μηχανισμός εξυπηρέτησης προσωπικών συμφερόντων των προυχόντων και των πελατών, αλλά ως ένα σύστημα που ανταποκρίνεται στα μεγάλα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα, όπως η αγροτική μεταρρύθμιση, η αγροτική πίστη, οι φόροι επί της αγροτικής παραγωγής. Βέβαια, το πελατειακό σύστημα, εξ ορισμού, δεν αποσκοπεί στη συνολική επίλυση των μεγάλων ζητημάτων. Η πατρωνεία αποσκοπεί και οδηγεί σε μερικές μεταρρυθμίσεις, τοπικές, αποσπασματικές, ασυνάρτητες. Όμως, η ασυναρτησία των μερικών μεταρρυθμίσεων δεν ακυρώνει τη δυναμική τους ούτε τα αποτελέσματά τους. Συγκροτείται στην πράξη, προοδευτικά αλλά και πρόωρα, ένα σύνολο μικρών μεταρρυθμίσεων, το οποίο παράγει μία γενικότερη μεταρρυθμιστική δυναμική. Επί πλέον, δίπλα στις αποσπασματικές μεταρρυθμίσεις, οι πελάτες απαιτούν με την ίδια ένταση μεγάλες, οριστικές μεταρρυθμίσεις, που ο πάτρωνας είναι αναγκασμένος να τις ασπασθεί επίσημα, γιατί ειδάλλως κινδυνεύει να χάσει την υποστήριξη των πελατών του». (σ. 97-98).

Δεχόμενος ο Δερτιλής πελατειακές σχέσεις στις οποίες οι πελάτες απαιτούν από τους πάτρωνες «μεγάλες, οριστικές μεταρρυθμίσεις», τεντώνει τόσο πολύ την έννοια του όρου όχι μόνο σε σχέση με τη χρήση του στην κοινωνική ανθρωπολογία, αλλά και σε σχέση με τις πιο διευρυμένες εκδοχές της πολιτικής επιστήμης, ώστε δικαιώνει τις αρχικές ενστάσεις του Hering για το νόμιμο της χρήσης του στην ανάλυση πολιτικών συστημάτων που περιλαμβάνουν την καθολική ψηφοφορία. Νομίζω ότι ο συγγραφέας αντιλαμβάνεται το πρόβλημα και αυτός είναι ο λόγος που υποκαθιστά τη «δημαγωγία και το λαϊκισμό» στην πατρωνεία ιδιαίτερα προκειμένου για την περίοδο μετά το 1871. Παρόλο που δεν μας παρέχεται πουθενά ο ορισμός των δύο όρων, είναι εμφανές ότι ο συγγραφέας, παρά τη δεδηλωμένη προτίμησή του προς την «πραγματιστική» σε αντίθεση με την «απόλυτη δεοντολογική και ηθικοφιλοσοφική» προσέγγιση, αναφέρεται σε ένα απροσδιόριστο και μάλλον ουτοπικό πρότυπο λειτουργίας του πολιτικού συστήματος, με βάση το οποίο αξιολογεί πραγματικές πολιτιστικές συμπεριφορές. Έχουμε εδώ μία εμφανή μεταφορά όρων της σύγχρονης πολιτικής συζήτησης στην ανάλυση δεδομένων του παρελθόντος. Σήμερα, η χρήση των όρων δημαγωγία και λαϊκισμός στην καθημερινή πολιτική συζήτηση υποδηλώνει απόρριψη του πολιτεύματος ή τουλάχιστον των κοινωνικών σχέσεων που το παράγουν και αυτό στο μέτρο που δεν προσδιορίζεται το περιεχόμενο των όρων δημαγωγία και λαϊκισμός, δεν περιγράφεται ακριβώς το πρότυπο λειτουργίας του πολιτεύματος και δεν διευκρινίζονται οι κοινωνικές συνθήκες που θα επέτρεπαν την ευθυγράμμιση των πολιτικών συμπεριφορών με αυτό. Συμβαίνει κάτι αντίστοιχο με τους επικριτές των πελατειακών σχέσεων, της «συναλλαγής» στο 19ο αιώνα, οι οποίοι

έμμεσα χτυπούσαν τη δημοκρατική αρχή και τις κοινωνικές σχέσεις που τη στήριζαν. Ο συγγραφέας δεν αντιμετωπίζει αυτή τη διάσταση του προβλήματος, αντίθετα φαίνεται να υιοθετεί στερεότυπα με συγκεκριμένη πολιτική καταγωγή και χρήση, όταν υπογραμμίζει το διαχρονικό χαρακτήρα της δημιουργίας και του λαϊκισμού στις δημοκρατίες από την εποχή του Κλέωνα και του Αλκιβιάδη ως το σημερινό Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (σ. 16).

Θα πρέπει να επισημανθούν εδώ οι διαφορές που υπάρχουν στη χρήση του όρου των πελατειικών σχέσεων ανάμεσα στη μελέτη του 1993 και στο βιβλίο *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση* του ίδιου συγγραφέα του 1977, που αποτέλεσε τη βάση για τις αναλύσεις του πολιτικού συστήματος από μεταγενέστερους μελετητές. Οι διαφορές αφορούν τα υποκείμενα των πελατειικών σχέσεων, το αντικείμενο της συναλλαγής και τις συνθήκες μέσα στις οποίες αυτή πραγματοποιείται. Το 1977 ο Δερτιλής δεχόταν μία τριμερή διαίρεση της κοινωνίας του 19ου αιώνα χρησιμοποιώντας μία ποικιλία κριτηρίων που συνήθως αναφέρονταν στο μέγεθος της περιουσίας και στο εισόδημα των μελών κάθε κατηγορίας: γαιοκτήμονες, αστοί και αγρότες. Το αστικό σύνταγμα της χώρας ήταν προϊόν συμβιβασμού ανάμεσα στις κοινωνικές δυνάμεις που είχαν συγκρουσθεί στη διάρκεια της Επανάστασης, αλλά η ρήξη τους δεν δημιούργησε μία παράδοση επίμονης ταξικής διαμάχης, ώστε να μπορεί να ισχυρισθεί κανένας ότι το αστικό σύνταγμα ήταν γέννημα ενός αγώνα καθαρά ταξικού. Η πολιτική εξουσία, ήταν σύμφωνα με αυτό το σχήμα, «στα χέρια όχι μιας ολιγαρχίας καθορισμένης με κοινωνικά κριτήρια αλλά μιας πολιτικής ελίτ. Και αυτή πάλι δεν ήταν ένα σύνολο από ταξικά προσδιορισμένα κόμματα αλλά ένα σύμφυρμα από τις ίδιες περίπου φατρίες που είχαν ηγηθεί της Επανάστασης, και που καθεμιά τους περιλάμβανε συλλήβδην τσιφλικάδες και πλούσιους αγρότες, οπλαρχηγούς και εγχώριους αστούς, ετερόχθονες και στοιχεία της διασποράς — σύνολα ατόμων από όλες τις τάξεις, που απευθύνονταν προς όλες τις τάξεις... οι αντίπαλες συμμαχίες φατριών... μπορούσαν τώρα να διαιωνίσουν την ύπαρξή τους, χωρίς να υποχρεωθούν να καταφύγουν στην υποστήριξη καμιάς συγκεκριμένης τάξης, αλλά απλώς με το να προσελκύουν ψηφοφόρους απ' όλες τις τάξεις και να εναλλάσσονται στην εξουσία σύμφωνα με τους κανόνες της δημοκρατίας»¹⁹.

Με τον τρόπο αυτό ο συγγραφέας στηρίζει την άποψή του για τη «σχετική αυτοτέλεια της πολιτικής ηγεσίας από τις ταξικές δομές». Η προσφυγή στην πατρωνεία απέρρεε, στο σχήμα αυτό, από τον αταξικό χαρακτήρα των κομμάτων και την αυτονομία της πολιτικής και συνιστούσε τον «καλύτερο τρόπο» για να προσελκύονται με ευκολία και ασφάλεια ψήφοι, με την εξυπηρέτηση προσωπικών συμφερόντων των ψηφοφόρων (σ. 135). Ο Δερτιλής θεω-

19. Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός...*, σ. 106-7.

ρούσε ότι η μεγαλύτερη ανάγκη των ψηφοφόρων της υπαίθρου ήταν η απασχόληση και ότι μοναδικός δυνητικός εργοδότης λόγω του χαμηλού βαθμού ανάπτυξης ήταν το κράτος. Το κράτος όμως δεν μπορούσε να εκμεταλλευθεί τη μονοπωλιακή του θέση στην αγορά εργασίας και να συμπίεσει τους μισθούς στο μίνιμουμ. «Τέτοιες συνθήκες οδηγούν συνήθως στη μαύρη αγορά, κι αυτός ακριβώς ήταν, σ' αυτή την περίπτωση, ο ρόλος των δικτύων πατρωνείας. Τα κέρδη που το Κράτος σαν μοναδικός εργοδότης δεν μπορούσε να επιδιώξει για λογαριασμό του, διοχετεύθηκαν σ' αυτά τα δίκτυα με τη μορφή της ψήφου για τους πολιτικούς πάτρωνες» (σ. 137).

Το σχήμα αυτό υπέστη ριζικές αλλαγές στη μελέτη του 1993. Τα κριτήρια της διάκρισης της κοινωνίας σε τάξεις εξακολουθούν να παραμένουν ανομοιογενή. Η βασική διάκριση έχει όμως να κάνει τώρα με τον τόπο διαμονής και ξεχωρίζει την «αγροτική τάξη» από τους αστικούς πληθυσμούς, που υποδιαιρούνται σε «αστικά στρώματα χαμηλού» και σε «αστικά στρώματα υψηλού εισοδήματος»²⁰. Εξ αιτίας του δημοκρατικού χαρακτήρα του καθεστώτος με την καθολική ψηφοφορία, η φορολογία ευνοεί, όπως είδαμε, την «αγροτική τάξη», η οποία σε αντίθεση με τα «αστικά στρώματα» χαρακτηρίζεται από την ισομερή κατανομή της αγροτικής ιδιοκτησίας (σ. 38, 86). Από το ίδιο φορολογικό σύστημα ευνοούνται και τα αστικά στρώματα υψηλού εισοδήματος, τα οποία συνάπτουν μία άτυπη πολιτική συμμαχία με τους αγρότες. Αυτή η λειτουργία του δημοκρατικού συστήματος που περιγράφει ο Δερτιλής στην τελευταία του μελέτη έχει δύο διαφοροποιητικές συνέπειες σε σχέση με το σχήμα του 1977. Η πρώτη είναι ότι περιορίζεται, αν δεν χάνεται, η αυτονομία της πολιτικής και του κράτους. Η πολιτική τάξη που απαρτίζεται από «άτομα, ομάδες, φατρίες, κόμματα» είναι μεν «σχετικώς αυτόνομος παράγοντας του ιστορικού γίνεσθαι», αλλά οδηγείται να επιζητήσει τη συναίνεση των αγροτών. Ούτε το κράτος είναι πλέον αυτόνομο στη νέα εκδοχή του 19ου αιώνα, γιατί είναι αδύναμο. Η αυτονομία κατακτάται, κατά το συγγραφέα, στον 20ό αιώνα με την «τερατώδη» ανάπτυξη του κράτους, που επέρχεται σε αυτή την περίοδο (σ. 50-1). Αντίστοιχα αλλάζουν οι πόλοι και ο ρόλος των πελατειακών σχέσεων. Ο ρόλος τους όσον αφορά την ένταξη των αγροτών στο σύστημα από ουσιαστικός το 1977 υποβαθμίζεται τώρα σε επικουρικό, ενώ αυτοί που κατά το νέο σχήμα ενσωματώνονται στο σύστημα μέσω των προσλήψεων είναι τα μικροαστικά στρώματα (σ. 96).

Τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται στην ταξική ανάλυση, οι μεγάλες κοινωνικές κατηγορίες που διακρίνονται και ενίοτε η τεκμηρίωση των επιλογών, δεν ενισχύουν πάντοτε την πειστικότητα του προτεινόμενου ερμηνευτικού σχήματος. Ο συγγραφέας βρίσκεται σε αδυναμία να εξηγήσει, γιατί «οι μι-

20. Γ. Δερτιλής, *Ατελέσφοροι ή Τελεσφόροι...*, σ. 23.

κροαστοί και οι φτωχοί των πόλεων» δεν μπόρεσαν να ανατρέψουν την άνιση φορολογική τους μεταχείριση, ακόμα και όταν απέκτησαν μεγαλύτερο πληθυσμιακό βάρος (σ. 65-6). Δεν πείθουν επίσης τα επιχειρήματα για το ταξικά αδιαφοροποίητο του πληθυσμού της υπαίθρου. Είναι ίσως χαρακτηριστικό ότι απόσπασμα από έκθεση 'Αγγλου διπλωμάτη που παρατίθεται μιλά για «αγροτικές τάξεις» (σ. 26). Πρόκειται άραγε για καταχρηστική μεταφορά στην περιγραφή της μονολιθικής ελληνικής πραγματικότητας συνήθους αγγλικής έκφρασης, που η χρήση της συγκαλύπτει ουσιαστικότερες διαχωριστικές γραμμές της αγγλικής κοινωνίας κάτω από επουσιώδη εξωτερικά γνωρίσματα τα οποία υπαινίσσεται ο πληθυντικός; Ή ο 'Αγγλος παρατηρητής διαπίστωνε, πραγματικά, σημαντικές κοινωνικές διαφοροποιήσεις στην ελληνική ύπαιθρο; Όταν σχετικά με τη διανομή του 1871 αναφέρεται ότι στην Ηλεία «οι έμποροι δεν κατόρθωσαν να συγκεντρώσουν παρά μόνο το 54% των εθνικών γαιών» (σ. 75), αυτό θα σήμαινε πράγματι ότι «οι νέες ιδιοκτησίες επιμερίστηκαν εξ ημισείας» μόνον, αν «οι έμποροι» ήταν στην περιοχή ισάριθμοι με τους «αγρότες», πράγμα που φυσικά δεν συνέβαινε. Δύσκολα θα μπορούσε επίσης κανένας να συμφωνήσει με το συγγραφέα ότι επεκτάθηκε η αγροτική τραπεζική πίστη ήδη από το 1871, όταν τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν ότι για πολλές δεκαετίες μετά την κρίση του 1884-85 οι πιστώσεις προς τους γεωργοκτηματίες ήταν μειωμένες και σε απόλυτους αριθμούς σε σχέση με την περίοδο πριν την κρίση. Δεν προσθέτει επίσης σε σαφήνεια το γεγονός ότι στο βιβλίο οι εργάτες είναι ως κοινωνική κατηγορία λιγότερο παρόντες απ' ό,τι ήταν και είναι στην πραγματικότητα της ελληνικής κοινωνίας. Κατά τη γνώμη μου, η επιλογή άλλων κριτηρίων ταξικής ανάλυσης και κυρίως ο συνυπολογισμός των σχέσεων ιδιοκτησίας και παραγωγής θα διαφώτιζε περισσότερο τη σημασία των στατιστικών διαπιστώσεων του Δερτιλή. Η προσφυγή στις σχέσεις παραγωγής δεν πρέπει να φοβίζει ότι κινδυνεύουμε να οδηγηθούμε σε ένα υπεραπλουστευτικό σχήμα ταξικής διάρθρωσης, γιατί όπως αποδεικνύει το σχήμα του 1977 —γαιοκτήμονες, αστοί, αγρότες— μπορεί να οδηγηθεί κανένας σε κάτι τέτοιο παρόλη τη χρήση πολλαπλών κριτηρίων και την αποφυγή του ντετερμινισμού. Συγκεκριμένα θα έπρεπε να διερευνηθεί, αν οι αγρότες «προστατεύθηκαν», επειδή ήταν απλώς οι περισσότεροι ή επειδή ήταν και στο μέτρο που ήταν ιδιοκτήτες; Μήπως έτσι θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε, γιατί η άμεση φορολογία εξακολουθεί να μη θίγει τους αγρότες και όταν έπαψαν να αποτελούν την πλειονότητα, ενώ πλήττει τους μισθωτούς παρόλο που έγιναν περισσότεροι; Αν η εικόνα του εξαθλιωμένου αγρότη αποτελεί στερεότυπο που κατασκέυασε η λογοτεχνία, δεν θα έπρεπε εντούτοις να δούμε την εξέλιξη των αγροτικών εισοδημάτων και να τη συσχετίσουμε με το φορολογικό βάρος; Θεωρούμε ότι οι αριθμοί επιτρέπουν μία μόνο ερμηνεία και ότι οι επανειλημμένες συζητήσεις στη Βουλή, στον τύπο, τα ειδικά δοκίμια για

φορολογικά θέματα δεν έχουν σημασία για την κατανόηση των στατιστικών δεδομένων της φορολογίας;

Αυτά τα θεωρητικά και μεθοδολογικά ερωτήματα δεν πρέπει να επισκιάσουν το σημαντικό γεγονός ότι η διαφοροποίηση των θέσεων του συγγραφέα πάνω στη λειτουργία του ελληνικού πολιτικού συστήματος δεν ήταν το αποτέλεσμα της κατασκευής ενός νέου σχήματος εν κενώ, αλλά προκύπτει, όπως και στην περίπτωση του Hering, από την αξιολόγηση νέου πραγματολογικού υλικού. Σε σχέση με τις θέσεις του Gunnar Hering η μετατόπιση του Γιώργου Δερτιλή τον φέρνει κοντύτερα προς το βασικό επιχείρημα του ιστορικού των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα περί της λειτουργικότητας των δημοκρατικών θεσμών, αφαιρεί όμως ένα στοιχείο από την όλη κατασκευή του, που ο ίδιος ο Hering το θεωρούσε βασικό, την αυτονομία της πολιτικής.

Το βιβλίο του Γιώργου Σωτηρέλη, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα*²¹, παρουσιάζει αναλογίες με τις δύο προηγούμενες μελέτες όσον αφορά το θέμα που διαπραγματεύεται, την επίδραση της επικαιρότητας στην επιλογή αυτού του θέματος, την αμφισβήτηση κάτω από την πίεση του πραγματολογικού υλικού των στερεοτύπων για τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος. Ο συγγραφέας δεν είναι ιστορικός, ασχολείται επιστημονικά με το δημόσιο και το συνταγματικό δίκαιο, και η νομική του ιδιότητα φαίνεται καθαρά στον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζει το θέμα του. Για να φθάσει στο «διά ταύτα» θεωρεί υποχρέωσή του να στηριχθεί σε μία αλυσίδα πραγματολογικών στοιχείων τα οποία κατατάσσει σε επιμέρους γενικές και ειδικές κατηγορίες. Ένας σύγχρονος ιστορικός πιθανόν να εύρισκε τον αριθμό των στοιχείων υπερβολικό και τη διάρθρωση του αποδεικτικού υλικού καζουϊστική. Εντούτοις, πρέπει να παραδεχθούμε ότι η επιμονή στην τεκμηρίωση, η συχνή χρήση εκτεταμένων παραθεμάτων από κείμενα και άλλες παρεμβάσεις της εποχής, ενισχύουν την πειστικότητα του βασικού επιχειρήματος και επιπλέον δίνουν την ευκαιρία στον εξοικειωμένο με τα ζητήματα που συζητούνται αναγνώστη να ανακαλύψει και πρόσθετους συσχετισμούς. Αν ο όγκος και η ποιότητα της τεκμηρίωσης αποτελούν ένα αναμφισβήτητο προσόν της εργασίας, παραμένει προβληματική η νομικίστικη αντιμετώπιση σαν «στάση της επιστήμης» των απόψεων των συνταγματολόγων και άλλων δημοσιολόγων της εποχής (σ. 253-254, 427).

Το στοιχείο του επίκαιρου παρεμβαίνει στο επίπεδο της επιλογής του θέματος, από τη στιγμή που η εντύπωση μίας εικοσαετίας ομαλής λειτουργίας των πολιτικών θεσμών παρακινεί το συγγραφέα να ανατρέξει πριν από την

21. Γ. Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα, 1864-1909. Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*, πρόλογος Αρ. Μάνεση, Αθήνα 1991.

περίοδο πολιτικών ανωμαλιών του 20ού αιώνα, στο δεύτερο μισό του 19ου, κατά το οποίο θεωρεί ότι η λειτουργία των θεσμών, αν δεν υπήρξε πάντα ομαλή, είχε πάντως σαφείς τάσεις εξομάλυνσης. Επιπλέον πιστεύει ότι η «μακρόχρονη δημοκρατική εμπειρία της "ήρεμης" περιόδου 1864-1909 επηρέασε, έστω έμμεσα και διαθλασμένα, τη διαμόρφωση και τη λειτουργία των σημερινών δημοκρατικών θεσμών» (σ. 20).

Σε αντίθεση με τον Hering που έχει ως κριτήριο της ομαλής λειτουργίας του πολιτεύματος το σεβασμό της αρχής της δεδηλωμένης, ο Σωτηρέλης επιλέγει το θεσμό της καθολικής ψηφοφορίας, που τον χαρακτηρίζει «πυρήνα του δημοκρατικού πολιτεύματος» (σ. 21). Η λειτουργία του θεσμού αυτού μας δίνει το «βαρόμετρο» της δημοκρατικότητας του πολιτικού συστήματος. Η μελέτη της θεωρίας και πράξης της καθολικής ψηφοφορίας γίνεται σε τρία στάδια. Στο πρώτο εξετάζονται οι συνθήκες καθιέρωσης της καθολικής ψηφοφορίας με το σύνταγμα του 1864. Το δεύτερο αφορά τη θεσμική οργάνωση και τη νομοθετική εξειδίκευση της καθολικής ψηφοφορίας και το τρίτο εξετάζει την εφαρμογή του θεσμού στην εκλογική πράξη.

Η μελέτη των συνθηκών επιβολής της καθολικής ψηφοφορίας στηρίζεται κυρίως στα πρακτικά των συζητήσεων στη Β' Εθνοσυνέλευση και στα κείμενα της «Επί του Πολιτεύματος Επιτροπής» του αυτού σώματος. Με βάση τα στοιχεία αυτά ο συγγραφέας διαπιστώνει ότι η εισαγωγή της καθολικής ψηφοφορίας προωθήθηκε από ένα ριζοσπαστικό πυρήνα βουλευτών, οι οποίοι υποστήριζαν με συνέπεια τη δημοκρατική αρχή και κατά τη συζήτηση των άλλων διατάξεων του συντάγματος, όπως ήταν η κατάργηση της Γερουσίας και η καθιέρωση της μίας Βουλής, η κατάργηση του Συμβουλίου Επικρατείας κλπ. Τα επιχειρήματά τους ήταν κοινωνικά - ταξικά, πολιτικά και ιδεολογικά. Στους αντιπάλους των ριζοσπαστών καταλέγονταν οι κυριότεροι πολιτικοί αρχηγοί της εποχής, οι οποίοι όμως δεν μπόρεσαν να πείσουν την πλειοψηφία της Εθνοσυνέλευσης, που στο σημείο αυτό φάνηκε ότι εξέφρασε τα αισθήματα της πλειονότητας της κοινής γνώμης, όπως αυτή εκδηλώθηκε με τις αντιδράσεις των θεωρείων της Βουλής, έξω από αυτή στους χώρους δημόσιων συναντήσεων της πόλης και με την αρθρογραφία των εφημερίδων.

Στη συνέχεια ο συγγραφέας εξετάζει τους παράγοντες που συνετέλεσαν στην εισαγωγή του θεσμού «αρκετά πρώιμα και σχετικά εύκολα». Η ανάλυση του κεφαλαίου αυτού είναι μεν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, αποβαίνει όμως αντιφατική όσον αφορά τις τοποθετήσεις του συγγραφέα απέναντι στις θέσεις της ως τώρα ιστοριογραφίας και τα σχήματα των πολιτικών επιστημόνων. Στην αρχή διευκρινίζεται ότι το πρώιμο του θεσμού προκύπτει από το γεγονός ότι το 1864 η καθολική ψηφοφορία ίσχυε μόνο σε τρεις χώρες της Ευρώπης, Γαλλία, Δανία, Ελβετία, αλλά και εκεί με περιορισμούς και εξαιρέσεις. Δεν υπάρχουν λοιπόν τα περιθώρια για να χαρακτηριστεί ο θεσμός ως «επεισα-

κτος», όπως ισχυρίσθηκαν αργότερα οι αντίπαλοι της δημοκρατικής αρχής και σύγχρονοί μας αναλυτές του πολιτικού συστήματος του 19ου αιώνα. Ο συγγραφέας έχει ήδη παραθέσει τα επιχειρήματα των ριζοσπαστών της Εθνοσυνέλευσης που κατηγορούσαν αυτοί ως ξενόφερτους τους συντηρητικούς θεσμούς (τιμοκρατικό σύστημα, Γερουσία) και καταλήγει με απόσπασμα μετάφρασης άρθρου των *Times* του Λονδίνου, που χαρακτήριζαν το ελληνικό σύνταγμα προϊόν εσωτερικών αναγκών και επιλογών, αντίθετο με τις κρατούσες συνταγματικές απόψεις και συνήθειες στην Ευρώπη, προάγγελο όμως δημοκρατικών μεταβολών και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες (σ. 156-7).

Όσον αφορά τις συγκεκριμένες εγχώριες συνθήκες ο συγγραφέας αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στα πραγματολογικά στοιχεία που παραθέτει και την κρατούσα άποψη των σύγχρονών του ιστορικών και άλλων κοινωνικών επιστημόνων. Ως πρώτο παράγοντα αναφέρει την ιδιότυπη ταξική σύνθεση της ελληνικής κοινωνίας, στην οποία επικρατεί η μικροϊδιοκτησία και απουσιάζουν οι έντονες ταξικές αντιθέσεις. Είναι φυσικό, αν και όχι αναπόφευκτο, ένας νομικός να στηριχθεί προκειμένου για αυτά τα ζητήματα στα πορίσματα ειδικότερων επιστημόνων. Νομίζω, όμως, ότι υφίσταται μεθοδολογικό πρόβλημα, όταν μαρτυρίες του τέλους του 19ου αιώνα εξισώνονται με τις νεότερες μελέτες, χωρίς μάλιστα να έχουν υποβληθεί σε κριτική εξέταση. Γιατί να δεχθούμε αβασάνιστα τις διαβεβαιώσεις των Ν. Καζάζη, Οδ. Ιαλέμου, Αλ. Βυζαντίου και άλλων περί απουσίας ταξικών αντιθέσεων και να μην τις ερμηνεύσουμε ως εξορκισμό των ταξικών αντιθέσεων, πολύ περισσότερο μάλιστα όταν σε προηγούμενο κεφάλαιο του βιβλίου έχει επισημανθεί η ταξική διάσταση ορισμένων επιχειρημάτων υπέρ ή κατά της καθολικής ψηφοφορίας. Εύκολα εξ άλλου θα μπορούσε να σταχυολογήσει κανένας άλλα αποσπάσματα από το έργο αυτών των συγγραφέων και πολιτικών όπου γίνεται ανοικτά λόγος για ταξικές αντιθέσεις.

Σωστά επισημαίνεται η αποφασιστική σημασία της παρέμβασης των Επτανησίων ριζοσπαστών υπέρ της καθολικής ψηφοφορίας. Πώς εξηγείται όμως αυτός ο ριζοσπαστισμός; Με το ότι οι Ιόνιοι ήταν πιο «εξευρωπαϊσμένοι», τη στιγμή που οι αστοί της Ευρώπης ήταν στο θέμα αυτό πιο συντηρητικοί; ή μήπως οι ταξικές αντιθέσεις ήταν πιο έντονες στα Ιόνια νησιά και η καθολική ψηφοφορία από τη μια πλευρά ισχυροποιούσε τους αστούς έναντι των γαιοκτημόνων και, από την άλλη, απέτρεπε τις άλλες τάξεις να προβούν σε «έργα Μαρά και Ροβεσπιέρου»²²; Παρόμοια «έργα» νομίζω ότι εννοούσε και ο Πελοποννήσιος ριζοσπάστης Α. Διαμαντόπουλος, όταν έλεγε «θέτοντες εις αμφιβολίαν το δικαίωμα της αμέσου εκλογής και της καθολικής ψηφοφορίας, θέτομεν εις αμφιβολίαν αυτήν την τάξιν, αφήνομεν ανοικτόν το στάδιον των

22. Βλέπε απόσπασμα από εφημ. *Παλιγγενεσία*, σ. 55 του βιβλίου.

επαναστάσεων...» (σ. 47). Η περιρρέουσα ιδεολογική ατμόσφαιρα που αναφέρεται από το συγγραφέα ως ένας άλλος ευνοϊκός παράγοντας για την εισαγωγή του θεσμού της πάνδημης ψήφου αντανάκλασε αυτή την ευπαθή κοινωνική ισορροπία. Εξ άλλου ο ίδιος ο συγγραφέας έχει δεχθεί ότι οι αντιρρήσεις των πολυάριθμων πολεμίων της καθολικής ψηφοφορίας «είχαν αυτόνομες κοινωνικές-ταξικές αναγωγές, σε κάποια "ολιγαρχικά στοιχεία", εκφράζοντας και φόβους κοινωνικών ανατροπών» (σ. 91). Ανήκε άραγε σε αυτά και ο πληρεξούσιος Χίου Εμ. Κόκκινος, που δήλωσε στην Εθνοσυνέλευση ότι «προτιμότεραι αι γυναίκες από τους ακτήμονας, αγραμμάτους και τους υπηρέτας» (σ. 213). Το τελικό συμπέρασμα του συγγραφέα για την επίδραση αυτών των παραγόντων είναι πολύ προσεκτικά διατυπωμένο: «Η καθολική ψηφοφορία, επομένως, δεν αποτελούσε ούτε αυτονόητη ούτε νομοτελειακή απόρροια της ιδιότυπης ταξικής σύνθεσης της ελληνικής κοινωνίας. Απλώς η έλλειψη οξυμμένων κοινωνικών αντιπαραθέσεων και οι ιδεολογικές αντανάκλασεις της δημιουργούσαν ένα κατ' αρχήν ευνοϊκό κλίμα και άφηναν αρκετά περιθώρια για τη συνταγματική καθιέρωσή της. Στην ουσία όμως το ζήτημα παρέμενε ανοιχτό και εξαρτιόταν από την διαμόρφωση ευνοϊκών πολιτικών συσχετισμών που θα αξιοποιούσαν τις πρόσφορες κοινωνικές και ιδεολογικές συνθήκες» (σ. 91).

Τις πρόσφορες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες τις εξασφάλιζαν στο σχήμα του Σωτηρέλη οι πελατειακές σχέσεις. Ο συγγραφέας παραπέμπει στη σελίδα 93 σε όλους σχεδόν όσους έθιξαν το ζήτημα των πελατειακών σχέσεων στην Ελλάδα για να συνταχθεί τελικά με τις απόψεις του Κ. Τσουκαλά στο *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*. Δέχεται δηλαδή ότι «το κράτος και όχι η κοινωνία αποτελούσε το προνομιακό πεδίο σύμπληξης μιας οιονείαρχουσας τάξης» και κατά συνέπεια δεν θεωρεί την πατρωνεία «αυθύπαρκτες πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις, ανεπτυγμένες στο πλαίσιο κάποιας σχετικής αυτονομίας του κράτους και της πολιτικής, αλλά [ως] έκφραση της σύγχυσης και διάχυσης των ορίων ανάμεσα στο οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού» (σ. 96-6). Στη συνέχεια υποστηρίζει ότι η θέσπιση σχεδόν καθολικής ψηφοφορίας το 1844 δημιούργησε ένα σαφώς ευνοϊκότερο πλαίσιο για την ανάπτυξη των πελατειακών σχέσεων. Η πολιτική τους αποτελεσματικότητα υπήρξε όμως περιορισμένη λόγω των επεμβάσεων στην εκλογική διαδικασία των κυβερνήσεων του Όθωνα. Δεν προχωρά όμως ως την υπόθεση ότι οι πρόκριτοι δέχθηκαν ή προώθησαν το δημοκρατικό θεσμό για να έχουν τη δυνατότητα να τον εκμεταλλεύονται και να τον φαλκιδεύουν μέσω της πατρωνείας. Η αναστολή του σχετίζεται με τα πραγματολογικά στοιχεία, τα οποία δείχνουν ότι οι πρόκριτοι αντέδρασαν στην εισαγωγή της καθολικής ψηφοφορίας. Η αντίθεσή τους δεν μπόρεσε να επικρατήσει, γιατί κατά το Σωτηρέλη η εκπροσώπησή τους στην Εθνοσυνέλευση λόγω των

επαναστατικών συγκυριών υστερούσε αριθμητικά έναντι άλλων πιο ριζοσπαστικών στοιχείων, όπως διανοούμενοι, κατώτεροι αξιωματικοί κ.ά.

Αν το κεφάλαιο έκλεινε σε αυτό το σημείο το ερμηνευτικό σχήμα θα ήταν σαφές. Όμως, σε μία προσπάθεια εξισορρόπησης της ισχύος των πραγματολογικών στοιχείων με την κρατούσα άποψη διατυπώνει ένα συμπέρασμα, που το θεωρώ περισσότερο αντιφατικό παρά διευκρινιστικό των όσων προηγήθηκαν: «Οι πελατειακές σχέσεις έπαιξαν τελικά έναν ρόλο δευτερεύοντα και συμπληρωματικό για την “εύκολη” κατοχύρωση της καθολικής ψηφοφορίας. Ρόλο που εξαντλείται στον συνυπολογισμό τους ανάμεσα σε παράγοντες που διαμόρφωσαν ένα κλίμα συναίνεσης —παθητικά μάλλον στην συγκεκριμένη περίπτωση— για την συνταγματική καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας και ιδίως στο ότι οι πελατειακές σχέσεις, ως σχέσεις “κάθετης” διαμεσολάβησης, συνέβαλαν στην περαιτέρω άμβλυνση των κοινωνικών αντιθέσεων —συγκριτικά πάντα με τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες— παρεμποδίζοντας ή επιβραδύνοντας την ανάπτυξη “οριζόντιων” ταξικών σχέσεων και διασυνδέσεων. Με τον τρόπο αυτόν οι πελατειακές σχέσεις επέτειναν την ιδιοτυπία της ταξικής δομής, η συμβολή της οποίας υπήρξε —σε συνάρτηση πάντα με την ευνοϊκή πολιτική και ιδεολογική συγκυρία της μεταπολίτευσης του 1862, που θα εξετάσουμε αμέσως παρακάτω— πράγματι καταλυτική για την “εύκολη” και “πρώιμη” καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας στην χώρα μας». (σ. 103).

Στο δεύτερο και το τρίτο μέρος του βιβλίου οι αμφιταλαντεύσεις αυτού του τύπου λιγοστεύουν, γιατί σε αυτά ο συγγραφέας ανοίγει νέα πεδία, όπου οι κρατούσες απόψεις της επιστήμης σπανίζουν, με αποτέλεσμα να επαφίεται περισσότερο στη σωστή κρίση του. Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζει τη διεύρυνση της εκλογικής περιφέρειας από το Χ. Τρικούπη το 1886 και η οποία έχει περάσει σε κάποια βιβλιογραφία ως μία κατ' εξοχήν εκσυγχρονιστική προσπάθεια και εκτιμάται θετικά. Κατά τον Σωτηρέλη «η άποψη που ταυτίζει την μεταρρυθμιστική αυτή προσπάθεια με την “πρόοδο”, σε αντίθεση με την “συντήρηση” που στοιχειοθετούσαν οι αντιδράσεις εναντίον της, φαίνεται μάλλον σχηματική και απλουστευτική, δεδομένου ότι οδηγεί σε μία εκδοχή “άσπρου-μαύρου” και παραγνωρίζει τις αδυναμίες των προτάσεων για την τροποποίηση του εκλογικού συστήματος και —γιατί όχι— την ορθότητα πολλών αντιρρήσεων απέναντί τους, που δεν είχαν πάντα λαϊκιστική ή μικροκομματική χροιά. Ειδικότερα: ...» (σ. 250). Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει ο συγγραφέας με βάση τεχνικά στοιχεία και νομικά επιχειρήματα, αλλά νομίζω ότι θα κατέληγε στο ίδιο περίπου σημείο, αν εξέταζε το κοινωνικό αντίκρουσμα των αντιπάλων προτάσεων.

Οι ερευνητικές αρετές του Σωτηρέλη είναι εναργέστερες στο τρίτο μέρος του βιβλίου, όπου περνά από τη σφαίρα του νομικού δέοντος στο πολιτικό είναι, όπως αυτό αντικατοπτρίζεται μέσα από τη διαδικασία εξέλεγχής του

κύρους των εκλογών. Την εξέλεξε την αναλάμβανε η ίδια η Βουλή με βάση την αρχή του αυτοελέγχου, αλλά από το 1877 στηριζόταν στις εκθέσεις των δικαστικών αντιπροσώπων. Το πλούσιο αυτό υλικό, που παρέμενε ως τώρα ανεκμετάλλευτο από τους μελετητές του ελληνικού πολιτικού συστήματος, δίνει στοιχεία για κάθε δυνατή παραβίαση των διαδικασιών από τη φαλκίδευση των εκλογικών καταλόγων ως την άσκηση υλικής βίας επί των εκλογέων, περνώντας από τα «ηθικά μέσα», όπως αποκαλούνταν κατ' ευφημισμό οι παροχές που θεωρούνταν ότι αποτελούσαν αντικείμενο της συναλλαγής ή πατρωνείας. Ο Σωτηρέλης περιγράφει μία εκλογική πραγματικότητα που δεν παραμένει σταθερή, αλλά εξελίσσεται στη διάρκεια του μισού αιώνα που μελετά. Στη ροή αυτής της εξέλιξης διαπιστώνει μείωση σε σημείο εξαφάνισης των κρουσμάτων ωμής βίας και αποκάλυπτων φαλκιδεύσεων, ενώ αντίθετα γίνεται πιο συχνή η προσφυγή στα «ηθικά μέσα». Και εκεί όμως οι περιπτώσεις ατομικής συναλλαγής χάνουν σε σημασία σε σχέση με τη συλλογική συναλλαγή σε μία εκλογική περιφέρεια, όπου το ρόλο του πάτρωνα τον παίζει η ίδια η κυβέρνηση με παροχές δημόσια έργα ή αναστολή της είσπραξης φορολογικών υποχρεώσεων. Στις λύσεις αυτές δεν δίσταζε να καταφεύγει και ο ίδιος ο Χ. Τρικούπης, πράγμα που ο συγγραφέας θεωρεί σαν ένδειξη για μία «κάποια συμμόρφωση του Χαρ. Τρικούπη στη λογική του πελατειακού συστήματος».

Θεωρώ την εκτίμηση λανθασμένη και νομίζω ότι ο Σωτηρέλης παρασύρεται από τις αιτιάσεις όσων εκείνη την εποχή ήσαν αντίθετοι για λόγους ατομικού και ταξικού συμφέροντος σε μία ορισμένη πολιτική δημόσιων δαπανών, της οποίας αρνούνταν να δεχθούν τη γενικότερη κοινωνική διάσταση και την παρουσίασαν σαν αποτέλεσμα φατριαστικής συναλλαγής. Πάντως η αποτελεσματικότητα αυτών των σύγχρονων μορφών κυβερνητικής επέμβασης και όλων των ηθικών μέσων επηρεασμού του φρονήματος των εκλογέων υπήρξε περιορισμένη, κατά το συγγραφέα, αφού κατά κανόνα οι κυβερνήσεις που διεξήγαγαν τις εκλογές τις έχαναν. Μία άλλη αντίφαση του εκσυγχρονισμού που διαπιστώνει ο συγγραφέας είναι ότι με την εξάπλωση των αστικών παραγωγικών σχέσεων, πολλαπλασιάστηκαν και οι περιπτώσεις εξαγοράς της ψήφου. Το τελικό συμπέρασμα του Σωτηρέλη είναι ότι η καθολική ψηφοφορία αποτελεί αυτόχthona θεσμό, ο οποίος εντάσσεται σε ένα γενικότερο δημοκρατικό πλαίσιο, λειτούργησε στην πράξη και η λειτουργία του παρήγαγε δημοκρατική και εκσυγχρονιστική ιδεολογία. Δυσκολεύομαι λοιπόν να κατανοήσω, τι προσθέτει η εν κατακλείδι διάψευση άποψης του Ασπρέα και ο σχολιασμός ενός αποσπάσματος από την τρικουπική εφημερίδα *Ώρα* του 1886. Ο σχολιασμός αυτός τον οδηγεί στην ανακάλυψη ότι η ιδεολογία που παρήγαγε η καθολική ψηφοφορία ήταν ιδεολογία συμμετοχής στην κάρπωση της κρατικής λείας και όχι στην εξουσία. «Κυρίως όμως πρόκειται για τη νομιμοποίηση μέσω της καθολικής ψηφοφορίας, της εξουσίας των κρατούντων, η οποία, συχνά, τύποις

μόνον και κατ' όνομα ήταν δημοκρατική». Και συνεχίζει τονίζοντας ότι ο θεσμικός λόγος της καθολικής ψηφοφορίας υπήρξε άρα διττός συντηρητικός και εξουσιαστικός και ταυτόχρονα προοδευτικός και απελευθερωτικός. Δεδομένης της αντίθεσης του Σωτηρέλη στην αξιολόγηση του ελληνικού πολιτικού συστήματος ως «ολιγαρχικού κοινοβουλευτισμού» και την σύγκρισή του με νοτιοαμερικανικά καθεστώτα, η απρόσμενη αυτή κατάληξη δεν μπορεί παρά να εκφράζει, μάλλον αδέξια, την άποψη του συγγραφέα ότι και το δημοκρατικότερο αστικό καθεστώς παραμένει κοινωνικά άνισο και εξουσιαστικό. Ως ηθική στάση και γενική πολιτική τοποθέτηση η κρίση αυτή μπορεί να γίνει δεκτή, όσο όμως δεν δείχνεται ότι οι δομές της ελληνικής κοινωνίας της περιόδου 1864-1909 επέτρεπαν και απαιτούσαν κάποια άλλη απελευθερωτική προοπτική, η κρίση αυτή είναι το ίδιο ανιστορική όσο και οι φιλελεύθερες επικρίσεις της πραγματικής λειτουργίας του πολιτικού συστήματος.

Τα βιβλία των Hering, Δερτιλή και Σωτηρέλη αποτελούν τρεις αξιολογίες, η κάθε μία στο είδος της, μελέτες, που μας ανοίγουν σημαντικές ερευνητικές και ερμηνευτικές προοπτικές. Το πώς θα εκμεταλλευθούν οι ερευνητές αυτές τις νέες προοπτικές είναι δύσκολο να προβλεφθεί. Μπορούν όμως να επισημανθούν κάποιες ανάγκες, κάποια αιτούμενα της έρευνας, όπως προκύπτουν από τη θεώρηση των κεκτημένων και των προσμονών από τις μελέτες αυτές. Το πρώτο είναι η ανάγκη ανανέωσης του θεωρητικού προβληματισμού μας πάνω στην ταξική διάρθρωση και την ταξική ανάλυση της ελληνικής κοινωνίας που έχει μείνει στο επίπεδο της δεκαετίας του 1960 και των αρχών της δεκαετίας του 1970. Έκτοτε και οι κοινωνιολόγοι ποικίλων θεωρητικών κατευθύνσεων έχουν προσφέρει νέες θέσεις και οι ιστορικοί έχουν προβληματισθεί με αφορμή συγκεκριμένα προβλήματα, όπως ο ταξικός χαρακτήρας της Γαλλικής Επανάστασης και τα ταξικά στηρίγματα του φασισμού, πάνω στην καταλληλότητα ορισμένων κατηγοριών και ταξινομήσεων. Πρέπει λοιπόν να ξαναφέρουμε την ταξική διάρθρωση και την ταξική ανάλυση στο κέντρο των προβληματισμών μας²³. Το άλλο αιτούμενο θα ήταν να σκύψουμε πάνω στην εκτεταμένη βιβλιογραφία των τελευταίων δεκαετιών, που μελετά όχι το πολιτικό σύστημα γενικώς, αλλά τη διαδικασία πολιτικοποίησης των αγροτών το 19ο αιώνα σε άλλες μεσογειακές χώρες και κυρίως στη Γαλλία και την Ιταλία²⁴. Στις πόλεις θα μπορούσαμε να δούμε τις μελέτες για τη μεταμόρφωση στην

23. Πιο πρόσφατες θεωρητικές αναζητήσεις συνοψίζονται στο S. G. McNail, R. F. Levine, R. Fantasia (εκδ.), *Bringing Class Back In*, Σαν Φραντσίσκο - Οξφόρδη, 1991.

24. Μία πλήρη κριτική επισκόπηση της βιβλιογραφίας για τη γαλλική περίπτωση στο G. Pécout, «La politisation des paysans au XIXe siècle. Réflexions sur l'histoire politique des campagnes françaises», *Histoire et Sociétés Rurales*, τχ. 2 (1994), σ. 91-125.

εποχή του Γλάδστονα των Άγγλων Φιλελευθέρων από μία κλειστή λésχη των Whig σε μαζικό κόμμα²⁵. Η απάντηση στο ερώτημα τι πραγματικά έκανε τόσο δημοφιλείς στην Ελλάδα τους Γλάδστονα και Γαμβέτα ίσως να μας βοηθούσε να κατανοήσουμε καλύτερα το πώς επιτεύχθηκε η πολιτική ενσωμάτωση των μικροαστών. Όσον αφορά ειδικότερα τις πολιτικές ιδεολογίες και το πώς εντάσσονται στη γενικότερη ιδεολογική κίνηση της εποχής αναρωτιέμαι, κατά πόσο μπορούμε να εξακολουθήσουμε να πορευόμαστε με περιοδολογήσεις και κατηγοριοποιήσεις που καμμιά φορά έχουν ηλικία μισού αιώνα. Τέλος θα έπρεπε ίσως να αναζητήσουμε ένα νέο επίπεδο μελέτης της λειτουργίας των πολιτικών θεσμών. Όλες οι ως σήμερα μελέτες της πολιτικής ιστορίας και του πολιτικού συστήματος εξετάζουν τα ζητήματα στο επίπεδο του έθνους-κράτους. Ανάμεσα σε αυτές και τη μικρή κοινότητα των κοινωνικών ανθρωπολόγων δεν υπάρχει ένας ενδιαμέσος χώρος αναφοράς. Νομίζω ότι θα μπορούσαμε να εκμεταλλευθούμε καλύτερα τις νέες προοπτικές των πρόσφατων μελετών και να δοκιμάσουμε αποδοτικότερα τις υποθέσεις μας, αν επιλέξουμε έναν άλλο, λιγότερο ευρύ χώρο. Αφού η οριοθέτηση κάποιας περιφέρειας είναι προβληματική στην Ελλάδα, θα έβλεπα ευκολότερη τη συνδυασμένη αναφορά σε μία πόλη και την αγροτική της ενδοχώρα²⁶.

Πάντως, αν αυτό που θα έπρεπε και μπορούμε να κάνουμε είναι δύσκολο να προσδιορισθεί, είναι πολύ ευκολότερο να πούμε τί δεν μπορούμε να κάνουμε μετά από τη δημοσίευση των βιβλίων που μόλις παρουσιάστηκαν. Δεν μπορούμε πλέον για κάποιο διάστημα να κατασκευάζουμε εν είδει μεταϊστορίας ερμηνευτικά σχήματα εν κενώ πραγματολογικών στοιχείων, όσο καλοστημένα και γοητευτικά και αν είναι αυτά, όπως το πρόσφατο άρθρο του Ν. Κοταρίδη²⁷. Δεν μπορούμε επίσης να αναπαλαιώνουμε τη γεγονοτολογική πολιτική ιστορία, όπως κάνει στο πρόσφατο βιβλίο του ο Κ. Παπαθανασόπουλος²⁸. Ο Νίκος Σβορώνος είχε άλλοτε επισημάνει το ενδιαφέρον που θα είχε μία συστηματική μελέτη της σταδιοδρομίας του Αλ. Κουμουνδούρου. Δυστυχώς το βιβλίο του Κ. Παπαθανασόπουλου αποτελεί μία χαμένη ευκαιρία που μάλιστα

25. Πάνω στο θέμα αυτό βλέπε την εργασία του E. F. Biagini, *Liberty, Retrenchment and Reform. Popular Liberalism in the Age of Gladstone, 1860-1880*, Καίμπριτζ 1992.

26. Με αυτή την έννοια το βιβλίο του Χ. Λυριτζή, *Το τέλος των τζακιών*, Αθήνα 1991 και τα πολιτικά κεφάλαια του Θ. Καλαφάτη, *Αγροτική πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο*, 3 τόμοι, Αθήνα 1990-1, συνιστούν μία πρώτη απόπειρα.

27. Ν. Κοταρίδης, «Από τις φατρίες στα κόμματα. Πολιτικές συσσωματώσεις στη μετεπαναστατική Ελλάδα», στο Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 1993 σ. 25-56.

28. Κ. Παπαθανασόπουλος, *Αλέξανδρος Κουμουνδούρος. Σχόλια για μια βιογραφία*, Αθήνα 1993.

χάθηκε με ανεξήγητο τρόπο. Γιατί το βιβλίο ξεκινά καλά με μία εισαγωγή που τοποθετεί εύστοχα τον Κουμουνδούρο στη διάρκεια του ελληνικού 19ου αιώνα και επισημαίνει την ανεπαρκή αντιμετώπιση του έργου του από την ιστοριογραφία, αναφέροντας και τους κυριότερους λόγους αυτής της ανεπάρκειας. Στη συνέχεια της σύντομης εισαγωγής συνοψίζονται με οικονομία οι θεωρητικοί προβληματισμοί των κοινωνικών επιστημόνων πάνω στο είδος της ιστορικής βιογραφίας και εξαγγέλλεται ο τρόπος προσέγγισης του Κουμουνδούρου. Δυστυχώς καμμία από τις εύστοχες παρατηρήσεις και τις εξαγγελίες της εισαγωγής δεν έχει συνέχεια στο κύριο σώμα του έργου σε σημείο που έχει κανένας την εντύπωση ότι βρίσκεται μπροστά σε δύο διαφορετικής προέλευσης κείμενα. Πρόκειται για μία ελλειπτική και ελλιπή γεγονοτολογική πολιτική ιστορία με έμφαση στα προβλήματα της εξωτερικής πολιτικής. Εκεί όμως που εξαντλείται η υπομονή του αναγνώστη και αποκτά πλεον τη βεβαιότητα ότι εμπαίζεται η νοημοσύνη του, είναι όταν ανακαλύπτει ότι οι είκοσι σελίδες με πρακτικά από τη συζήτηση στη Βουλή για το Κρητικό ζήτημα, με τις οποίες σε διάψευση του υπότιτλου του βιβλίου —σχόλια για μια βιογραφία— κλείνει χωρίς σχόλια το κείμενο της μελέτης, επαναλαμβάνονται εν εκτάσει στο παράρτημα του κειμένου με την πρόφαση της συνολικής παράθεσης της τόσο ενδιαφέρουσας κοινοβουλευτικής διαδικασίας²⁹.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ

29. 'Ο.π., σ. 120-139 και 198-241 και αντίστοιχα.